

Tolle, lege!

Bibliaolvasási szokások és vallásosság összefüggései kárpátaljai református középiskolások között¹

A tanulmány megjelent:

Engly Sándor (szerk.): *Ki nem száradó Patak. Győri István tiszteletére*. Sárospatak, 2014, Hernád Kiadó, 397-430.

© A tanulmány egészének vagy részleteinek közlése a Szerző engedélyéhez kötött!
Amennyiben idézi a szöveget vagy hivatkozik arra, kérem, értesítse erről a Szerzőt.
Amennyiben kérdése, megjegyzése van a szöveggel kapcsolatban, vagy kiegészítéseket tart szükségesnek, véleményét örömmel várja a Szerző az alábbi e-mail címen:
carolusmagnusmeister@gmail.com

„...első sorban nekünk, református keresztyéneknek kell feltenni a kérdést önmagunknak, hogyan is állunk a Bibliával? Mit is jelent az, hogy magunkat az Ige egyházának nevezzük? Mit jelent a sola scriptura, azaz egyedül a Szentírás reformátori elve? Bár énekeljük a szép éneket: nem hagyjuk el a Bibliát – de nem hagytuk-e el mégis a Bibliát?”

(Győri István²)

Augusztinus pedig vette, olvasta, és az élete megváltozott, mert a szövegben Isten élő és ható Igéjével találkozott. Ez a – lehetőségeket és kockázatokat egyaránt rejtő – találkozás nemzedékről nemzedékre minden bibliaolvasó ember életében megtörténhet, és az Egyház hosszú távú tapasztalata az, hogy ott van élet a közösségben, szervezetben, intézményben, ahol ez a találkozás meg is történik. Más kérdés, hogy a kockázatok miatt – hiszen például a bibliaolvasó ember gondolkodó és kérdező emberré válik – az egyes felekezetek eleve, és saját történetükben időről-időre különböző módon állnak a bibliaolvasás kérdéséhez. A 19. század végétől a protestáns felekezeteken belül Magyarországon is egymás mellett élő teológiai és kegyességi irányzatok között a bibliaolvasás kérdése identitásmarkerré is vált. A 20. század elején a belmissziós mozgalommal Erdélyben is konfliktusba kerülő szabadelvű teológia – és egyházvezetés – jeles képviselője, Bartók György püspök például egy zsinati tanácskozáson a következőképpen foglalt állást a Biblia gyakori olvasásával szemben: „Én azt tartom, hogy a népnek igazi Bibliája a jó énekeskönyv és jobban szeretem, ha a hívek az énekeskönyvet olvassák, mintha a Bibliában lapozgatnak, mert a Biblia nazarénusokat nevel, míg egy jó énekeskönyv megment bennünket a nazarénizmustól.”³ A püspök érvelése azért fontos számunkra, mert egyértelműen ráirányítja a figyelmet arra, hogy a bibliaolvasás nem olyan „egydimenziós” tevékenység, mely csupán az ember vallásos életére, kegyességére van hatással, hanem roppant összetett módon befolyásolja az egyén társadalmi integrációját és kulturális stratégiáit is. A nazarénizmus ugyanis nem csupán a

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² Győri 2008, 27.

³ Idézi: Bíró – Bucsay – Tóth – Varga 1995, 398.

szabadelvű egyháziak által sűrűn ostromozott, túlzásba vitt „pietizmusra” volt élő példa, hanem arra is, hogy mi történik akkor, ha egy közösség olvassa és mindennapi életében következetesen alkalmazni akarja a Bibliát:⁴ hogyan jön létre egy ilyen közösség, hogyan határolódik el a hivatalos egyháziasságtól a vallásgyakorlat, a kulturális és társadalmi élet területén, s nem utolsósorban hogyan befolyásolja – „veszélyezteteti” – a többségi, hivatalos egyháziasság keretei között élő emberek és közösségek életét.

A két világháború közötti időszak útkeresései – részint a kálvinizmus rekonstrukcióját, részint a belmissziót is „megszelídítő”, a puritán-pietista kegyességi hagyományhoz történő visszatérést szorgalmazó – megújulási törekvései mentén a bibliaolvasás ismét a református felekezeti azonosságtudat központi elemei között kapott helyet.⁵ Mi reformátusok ma is úgy tekintünk magunkra, mint az „Ige egyházára,” a Bibliához fűződő intenzív kapcsolatból vezetjük le teológiánkat, kegyességünket⁶ s ennek az identitáselemnek különös súlyt ad az a történelmi folyamat is, melynek következtében számos más identitáselem – például a közéleti és politikai aktivitás – hangsúlytalanává vált.⁷ A Biblia felekezeti identitásunknak nem csupán hagyományosan vallásinak tekintett, hanem kulturális területein is meghatározó szerepet játszik. A bibliaolvasást a vallási élet középpontjába állító gondolkodáshoz kapcsolódott a bibliafordítás és a nemzeti nyelvű prédikáció reformátori programja. Ezek mentén nőtt meg a magyar nyelvű iskoláztatás jelentősége is a református gondolkodásban. Az ellenreformáció időszakának sajátos történelmi körülményei következtében a protestánsok vallásszabadságának kérdése összekapcsolódott előbb a rendi szabadság, majd az ország függetlenségének kérdésével⁸, melyek egyszersmind nyelvi kérdések is voltak, hiszen a magyar nyelv használatának korlátozásával is összefüggtek. A 18. század végén a „herderi jóslat”⁹ megjelenése nyomán tudatosult a magyar szellemi életben a nemzet megmaradásának vagy pusztulásának problémája. Így éppen a modern értelemben vett nemzetté válás, és az azzal párhuzamosan megfogalmazódó nemzetvallás születésének időszakában nyert különleges hangsúlyt és új értelmet az a történelmi összefüggés, mely a magyar nyelvhasználat és a református vallásgyakorlat szabadsága között kialakult. Trianon után a nemzet sokak számára érezhetően közelebb került herderi jóslat beteljesedéséhez, s az új helyzetben a református egyház „nemzetmegtartó” szerepével kapcsolatos narratívák konkrét intézményi, közösségi feladatokként fogalmazódtak újra. Így végül az, ami eredetileg következmény vagy eszköz volt csupán, az egyházi élet középpontjává vált. Ezeket az elnagyoltan felvázolt összefüggéseket is figyelembe véve különösen fontos lehet az, hogy feltegyük a Győri István mottóként idézett szövegében megfogalmazott kérdést: hogy állunk mi, reformátusok a Bibliával?

⁴ A nazarénizmusról lásd: Eötvös 1904; Kardos – Szigeti 1988; a nazarénizmus és a hozzá hasonló mozgalmak létrejöttének társadalmi összefüggéseiről: Szigeti 2013.

⁵ Sajátos dokumentuma ennek az útkeresésnek Márkus Jenő 1934-es rövid cikke, melyben egyfelől erőteljesen hangsúlyozza a Biblia és a bibliatanulmányozás, -értelmezés jelentőségét a református hívő életében, ugyanakkor megpróbálja körvonalazni is azokat a határokat, melyek a Bibliához való viszony tekintetében a református keresztyént megkülönböztetik „másoktól”, s amelyeket „református volta megtagadása árán kerülhet csak ki.” Márkus szerint a Biblia szabad magyarázása nem református tanítás, „ha voltak is egyes református férfiak, akik a szabad magyarázás mellett harcoltak, úgy ez csak azt igazolhatja, hogy ezek az emberek csak név szerint voltak reformátusok...” A bibliamagyarázat szabadságát – mint sokat emlegetett református sajátosságát – a „lassan letűnő” liberalizmus eszméi közé sorolja, s azzal együtt próbálja leértékelni. (Márkus Jenő: Megjegyzések a Biblia szabad magyarázása problémájához. Újra: Németh 1997, 375-376. p.)

⁶ Például Szűcs [Online]; Sípos [Online].

⁷ A református identitás történeti rétegeiről lásd Kósa 2009a.

⁸ Lásd Kósa 2009b.

⁹ Johann Gottfried Herder (1744 – 1803) szerint „A magyarok, mint az ország lakosainak legcsekélyebb része, most szlávok, németek, románok és más népek közé vannak beékelve, s századok multán talán nyelvüket is alig lehet felfedezni.” Pross 2002, 633.

A kutatásról

A teológiai, illetve a teológusok perspektívájából megfogalmazott, a bibliaolvasás kegyességtörténeti aspektusát¹⁰, vagy a Biblia ihlettségének különböző felfogását szembeállító teológiai válaszok nagyjából ismertek.¹¹ Sokkal kevésbé ismertek azok az empirikus kutatások, melyek érintőlegesen bár, de azt a kérdést feszegetik, hogy a magukat ilyen-olyan értelemben reformátusnak valló emberek egyáltalán olvasnak-e Bibliát? Ennek alapvetően két oka van. Az egyik az, hogy ezek a kutatások valóban csupán érintőlegesen tartalmazznak témánk szempontjából értékelhető adatokat, hiszen vagy általános értékrend-kutatásokról van szó, vagy olyan vallásszociológiai kutatásokról, melyekben reformátusok viszonylag alacsony számban vettek részt, s melyek eredménye a saját témájukhoz, célkitűzésükhöz képest ugyan reprezentatív, de semmiképpen nem tekinthető annak a reformátusságra nézve általában.¹² A másik ok a Református Egyházban az empirikus társadalomtudományokkal szemben viszonylag hosszú ideje tapasztalható idegenkedés, ami minden bizonnyal jelentős részben hozzájárul ahhoz, hogy bár vannak református társadalomkutatók, nincsenek a reformátusságra vonatkozó átfogó társadalomtudományi kutatások. Az aránylag csekély adatból kibontakozó kép azonban mindenképpen elgondolkodtató és további kutatásokat tenne szükségessé. Tomka Miklós 2000-ben a Théma Egyesület konferenciáján tartott előadásában a következőképpen foglalta össze az akkor elérhető kutatások vonatkozó eredményeit: „A legfontosabb megfigyelés, hogy abban a 4-5 kutatásban, amelyben elemezhető nagyságrendben vannak adatok reformátusokról és katolikusokról, a legtöbb kérdésben nem mutatható ki érdemi különbség a két egyház tagjai között. Igaz, hogy a reformátusok közül valamivel (8-10 százalékkal) kevesebben hisznek ördögben, pokolban, mennyországban és feltámadásban. Ennek a ténynek a jelentőségét azonban radikálisan csökkenti az az adat, ami szerint mindkét felekezet hívő tagjainak többsége az említett dolgokban egyáltalán nem hisz. A felnőtt katolikusok közel egy harmadának (30,8%), a reformátusok csupán egy ötödének (20,9%) nincsen sem Újszövetsége sem teljes Bibliája. A Biblia hagyományosan erősebben van jelen a protestánsok, mint a katolikusok otthonaiban. Nem mutatható ki viszont igazi nagy különbség a Biblia használatával, megítélésével, értelmezésével kapcsolatban. Egy kutatás (Aufbruch 1998)¹³ szerint a két felekezet tagjai azonos arányban (21,7%) vallják, hogy "a Biblia Isten szava és szó szerint kell érteni". A katolikusok között valamivel többen (45,1%) vannak, mint a reformátusok között (37,7%), akik szerint "a Biblia Isten sugalmazott szava, de nem kell mindent szó szerint venni". Egy harmadik, Istenre nem hivatkozó álláspont pedig, ami szerint "a Biblia mesék, legendák, történelmi és erkölcsi tanok ember által lejegyzett ősi könyve" a reformátusok között valamivel általánosabban elfogadott (40,6%), mint a katolikusok között (33,2%). A különbségek azonban kicsik, a minta bizonytalanságából is következhetnek. Ráadásul ugyanennek a kérdésnek az előbbivel nagyjából azonos időpontban, egy másik kutatásban (RAMP 1998)¹⁴ való megismétlése a két felekezetben nagyjából azonos eredményeket hozott, azaz nem támasztotta alá a korábbi adatokat. Így továbbra is kérdéses marad, különbözik-e egyáltalán a katolikusok és a reformátusok bibliaértékelése.”¹⁵

Ezek az eredmények nem a legfrissebbek, ugyanakkor bár a Tomka által hivatkozott és elemzett nemzetközi kutatásokhoz hasonló adatfelvételek azóta is készültek, megfelelő érdeklődés és

¹⁰ Lásd Dienes 2002; Dienes 2006.

¹¹ Lásd Szűcs [Online] és Sípos [Online].

¹² Ilyenek első sorban Tomka Miklós és Gereben Ferenc kutatásai, melyek egy része az Európai Értékrend Vizsgálat régióakra vonatkozó adataira épülnek. Lásd pl. Gereben – Tomka 2000; Tomka 2009.

¹³ Tíz kelet-közép európai volt szocialista országban egyenként ezerfős mintán végzett vallásszociológiai vizsgálat.

¹⁴ Tizenhárom országban egyenként ezerfős mintán végzett Religious and Moral Pluralism kutatás.

¹⁵ Tomka 2000, 23-24.

akarát hiányában azok számunkra lényeges adataival mélyrehatóan senki nem foglalkozott.¹⁶ Probléma továbbá az is, hogy ezekből az adatokból vajmi keveset tudhatunk meg arról, hogy a megkérdezett emberek nem deklaratívan, hanem konkrétan, mindennapi életükben – s a református azonosságtudat szempontjából ez volna nagyon fontos kérdés – hogyan viszonyulnak a Bibliához, miben hisznek, és miben kételkednek, s nem tudjuk meg azt sem, hogy egyébiránt kik ők, milyen szociokulturális jellemzőik vannak.

A református felekezeti azonosságtudattal kapcsolatos alap kutatásokban mutatkozó hiányok ösztönöztek arra, hogy 2013 őszén egy olyan kutatásba kezdjek, mely nem a szociológia, hanem a kulturális antropológia¹⁷ felől közelítve az identitás kérdését, megpróbálja felvázolni a Kárpát-medencében élő magyar reformátusok identitásának alapvető sajátosságait. A reprezentativitás igényével kezdett kutatás első ütemében¹⁸ kérdőíves adatfelvételre került sor a Kárpát-medence magyar tanítási nyelvű, református középiskolái közül választott, mintegy nyolcszáz fős mintában.¹⁹ A kérdőív két nagy tematikus egységben összesen mintegy 130 kérdésből áll. A nagyobb terjedelmű egység 95 állítást tartalmaz. Az állítások minden esetben a református nyilvánosság különböző színterein megjelent szövegekből származnak. Olyan szövegekről van szó, melyek identitásprogramokként értelmezhetőek, vagyis adott helyzetre alkalmazva, sűrítve jelenítik meg egy közösség identitásának elemeit. Esetünkben olyan identitás elemekről van szó, melyek a református felekezeti azonosságtudattal kapcsolatos korábbi kutatások mentén körvonalazható történeti identitásmodellek karakterisztikus jegyeihez kapcsolódnak. Az állítások ugyanakkor ezeket a modelleket Glock és Stark – két továbbival kiegészített – ötdimenziós vallásmodellje²⁰ mentén is jellemzik, vagyis a felekezeti identitásnak a vallási-hitbeli és a kulturális-életmódbeli összetevőit is kitapinthatóvá teszik. A válaszadónak 1-től 5-ig terjedő skálán kellett jelezniük, hogy mennyire értenek egyet az állítással: 1 = egyáltalán nem ért egyet, 5 = tökéletesen egyetért. Az előzetes kutatások után felvettem egy 6. válasz lehetőségét is, melyet akkor választhatnak a kitöltők, ha úgy gondolják, hogy úgy az állítás, mint annak ellenkezője is igaz lehet. Az egyes állításokkal való azonosulás mentén egyebek mellett azt vizsgálom, hogy a válaszadók feltételezhetően milyen identitás elemekből építik fel saját identitás mintájukat, hogy felfedezhető-e választásaikban valamelyik történeti identitásmodell dominanciája, s hogy választásaiknak van-e valamilyen területileg jellemző mintázata – vagyis léteznek-e különböző református identitás régiók, s ha igen, azok hogyan jellemezhetőek. A kérdőív második egysége a válaszadó szociális hátterére, egyházi integrációjára, értékrendjére, életmódjára, vallásgyakorlatára valamint a különböző tekintélyekhez való viszonyára vonatkozó kérdéseket tartalmaz.

A kutatás első ütemében tehát 39 református középiskolát kerestem meg azzal a kéréssel, hogy tegyék lehetővé a kérdőív lekérdezését a 16-17 éves diákok között. A kutatást a kárpátaljai református líceumokban kezdtem. Jóllehet a kárpátaljai minta önmagában nem túl nagy, mintegy 118 fő (a minta a Kárpát-medence egész református népességének összefüggésében reprezentatív) e kutatási egység

¹⁶ Az egyházi nyilvánosságban egyetlen elemzés jelent meg a 2008-as Európai Értékrend Vizsgálat adatairól. A Reformátusok Lapja 2009. November 22-i számában Kiss Sándor foglalta össze Csanády Márton és Hámori Ádám szociológusoknak a Zsinat előtt a kutatásról tartott beszámolóját. (Kiss 2009, 7.) Sajnálatos módon hasonló érdektelenség tapasztalható a 2011. évi népszámlálási adatok református vonatkozású adatainak interpretációja terén is, jóllehet a hosszú ideje készülő „egyházsociológiai” kutatás előmunkálatai e téren némi derűlátásra adhatnak okot.

¹⁷ A kutatás antropológiai jellege azonban nem zárja ki a kvantitatív módszerek alkalmazását és a reprezentativitás igényét, bár ez a hazai gyakorlatra nem jellemző.

¹⁸ A kutatás több szakaszban folyik. A középiskolákban végzett adatfelvételt a Magyar Református Egyház szakértői mintavétellel választott egyházközségeiben végzett adatfelvétel követi, ezzel párhuzamosan kerül sor életútinterjúk felvételére és vizuális antropológiai kutatásokra.

¹⁹ A kutatásnak ezt a fázisát a Református Közéleti és Kulturális Központ alapítványa támogatta.

²⁰ Glock – Stark 1965.

önálló értelmezését két ok miatt mégis fontosnak tartom. Kárpátalja ugyanis a reformátusság egyik fontos vidéke, lévén a magyarok közt a reformátusok aránya magas. Lényegében Trianon után, de kivált a szovjet hatalom idején a terület nagyon „elzárt” volt. Az önálló intézményes lelkészképzés szünetelt, külföldről nem hogy vallásos irodalom, de Biblia sem nagyon jutott be, így a kárpátaljai reformátusság sajátos zárvánnyá vált, pontosabban ekként szokás rá tekinteni. Szigeti Jenő nyomán²¹ Küllös Imola és Sándor Ildikó a két kárpátaljai parasztproféta működésével kapcsolatos elemzésében²² ebben a zárvány-létben az ún. paraszt ecclesiolákra jellemző egyházmodell, s a puritán-pietista kegyesség hatását azonosítja. Ez érhető tetten a kéziratosan terjedő ének- és imádsággyűjteményekben, s a kárpátaljai lelkészek²³ is ezeket a hagyományokat jelölik meg a kárpátaljai reformátusság meghatározó jellemzőjeként. Főképp Magyarországról nézve tehát Kárpátalja afféle református egzotikum, megőrzött és – hogy egy jellegzetes „kánaáni” fordulattal éljek – „a szenvedés tüzeiben megpróbált” tradicionális kegyességgel és hasonló vallásossággal. Ebben a kegyességben pedig kiemelkedő szerepe van a Bibliaolvasásnak, illetve a mindennapi élet bibliai elvek mentén megvalósuló kontroljának.

Másfelől a református középiskolák mint mindenhol, úgy Kárpátalján is úgy tekintenek magukra, mint a magyar nemzeti és a református felekezeti azonosságtudat átadásának, az ezekre való nevelésnek a kulcsintézményeire. Ugyanez a szülői oldalról is elmondható: református középiskolába járatni a gyereket általában a magyar – és / vagy – református identitás melletti elkötelezettséget jelent. Éppen ezért tanulságos lehet azt megvizsgálni, hogy azok a fiatalok, akik ilyen középiskolákból kerülnek ki, hogyan viszonyulnak a református identitás olyan alapvetőnek tekintett – és pl. az egyházi médiában is ekként kommunikált – elemeihez, melyek a bibliaolvasás köré szerveződnek.²⁴

A következőkben tehát azt fogom részletesebben megvizsgálni, hogy ezekre a témákra vonatkozóan mi tudható meg a kérdőív Bibliával, bibliaolvasással, „bibliás kegyességgel” kapcsolatos kérdései alapján. Ezeket a kérdéseket azonban megpróbálom – a rendelkezésemre álló keretek adta lehetőségeket figyelembe véve – szélesebb társadalmi kontextusba is ágyazni. A kutatás egyik fontos kérdése ugyanis az, hogy milyen kapcsolat van a felekezeti (és etnikai) értelemben vett többségi vagy kisebbségi helyzet és a vallásosság között. Mint Tomka Miklós írja: „A társadalomtudományi logika, a történelmi tapasztalat és aktuális adatok egyaránt bizonyítják, hogy a kisebbségek, köztük a kisebbségi sorban élő magyarság, saját kulturális gyökereit a vallásában és annak intézményrendszerében látja a legbiztosabban továbbélni. A nemzeti kisebbség, részben egyéb eszközök híján, a vallást erőteljesen igénybe veszi önazonossága ápolásához.”²⁵ Ez a társadalomtudományi tapasztalat fogalmazódik meg a református egyház illetve – bármit értsünk is alatta – református „hit” nemzetmegtartó erejével kapcsolatos narratívában is, mely kivált Trianon után a magyar reformátusság egyik legfontosabb identitáselemévé vált.

Vélhetően azonban a kisebbségi helyzet nem csupán a vallásosság mértékére, hanem annak jellegére is hatással lehet. Mint – ismét – Tomka írja: „Van olyan társadalmi miliő, például a falun élő idős emberek világa, amelyben a hívek legalább relatíve túlsúlyban érezhetik magukat. Azt gondolhatják, hogy a demokrácia többségi elve az államilag, politikailag érvényesített kereszténységnek kedvez. Ez a ’keresztény Magyarország’ jelszavának a melegágya. Ennek a helyzetnek a tökéletes ellentéte is létezik. A városban élő fiatal és középkorú felnőttek között a vallásukat gyakorló hívek picikisebbségben vannak. Számukra a pluralizmus elfogadása és a nem hívőkkel való párbeszéd nem csak elvi állásfoglalás, hanem helyzeti szükségszerűség. (...) A kétféle környezet az egyház(ak)on

²¹ Lásd Szigeti 1986.

²² Küllös – Sándor 2009.

²³ A lelkészekkel terepmunka során készített interjúim alapján.

²⁴ Ez a kérdés természetesen legfeljebb áttételesen vonatkozhat az iskolákban folyó nevelő munka eredményességére!

²⁵ Idézi Gereben 2009. A kérdéshez lásd még Gereben 1999.

belül is ellentéteket szül. A kereszténység képviselőjének két típusa ütközik egymással. Az egyik az abszolút igazságot képviseli jogvédő, másra tekintettel nem lévő, kardcsörtető, magabiztos és triumfalista módon. A másik óvatosabb az abszolútumok kimondásával, saját hitén kívül is feltételez és elfogad értékeket, ennek megfelelően párbeszédre törekszik más meggyőződésű emberekkel és a profán világgal. A két alapállás nehezen fér össze.”²⁶ A Tomka által felvázolt tipológiához természetesen érdemes kritikusan viszonyulni. Az általa feltételezett attitűdök és magatartások ugyanis nem biztos, hogy *alapvetően* vallásosak, és az sem biztos, hogy *első sorban* a kisebbségi – többségi helyzetből következnek. Az általa megfogalmazott kulturális mintákhoz a zárt, hagyományait őrző faluközösséget és a nyitott, „liberális”, a hagyományokat könnyen feladó városi társadalmat szembe állító toposzok mentén is könnyen el lehet jutni.²⁷ Ugyanígy a különbségek mögött legalább annyira jelen lehetnek az eltérő élőhelyek (falu vs. város)²⁸ és életmódok, illetve a generációs feszültségek is. E fenntartások mellett azonban mindenképp érdemes hipotézisként felvetni, hogy a kisebbségi illetve többségi élethelyzet a Tomka által feltételezett módon hatással lehet a vallásosságra és a felekezeti identitásra: vagyis az etnikai kisebbségi helyzet erősebb kötődést feltételez a valláshoz, a felekezeti kisebbségi helyzet viszont éppen hogy gyengíti ezt a kötődést. Ennek fordítottja ugyanakkor nem feltétlenül igaz mindkét esetben, hiszen bár feltételezhető ugyan, hogy a felekezeti többségi helyzet erősebb vallási kötődéssel járhat együtt, ugyanakkor az etnikai többségi helyzet nem szükségszerűen gyengíti ezeket a kötődéseket. Egy ilyen, szinte mechanikusan működő összefüggés helyett inkább azt feltételezhetjük, hogy a kisebbségi-többségi helyzetek különböző jellegű vallásosságot, különböző jellegű felekezeti kötődéseket erősítenek meg illetve gyöngítenek.

Általános adatok – felekezeti és etnikai szituációk és a bibliaolvasási szokások összefüggései

A négy kárpátaljai líceum (elhelyezkedésüket az 1. ábra mutatja) diákjai közül a mintába 118 harmadik évfolyamos – vagyis 1996-97-ben született – diák került, 52,5% fiú, 47,5% lány. A minta közel egyenletesen oszlik el a négy líceum között (2. ábra). Túlnyomó többségüket (81%) reformátusnak keresztelték, vagy legalábbis református gyülekezetbe jár (4%), és 85,6% már konfirmált.

A válaszadók kisebbségi helyzetét egyfelől felekezeti, másfelől etnikai dimenzióban vizsgáltam. A besorolás alapját nem az élőhely statisztikai adatai jelentették, hanem az, hogy a válaszadó érzése vagy tudomása szerint élőhelyén a reformátusság vagy a magyarság milyen arányban él más felekezetekhez vagy etnikumokhoz képest. A kisebbségi lét ugyanis nem csupán abszolút számok, hanem érzések, attitűdök függvénye is. Kisebbségi helyzetükre vonatkozóan a válaszadóknak három lehetőség közül kellett választaniuk: kisebbségi vagy többségi helyzetben, vagy más felekezetekkel illetve etnikumokkal nagyjából egyenlő arányban élőként²⁹ kellett azonosítaniuk magukat.³⁰ A 3. ábrán a felekezeti, a 4. ábrán az etnikai besorolás eredményei láthatóak, míg az 5. ábra azon esetek arányát mutatja meg, melyekben a két kategória egybeesik. Mint látható, a válaszadók 58%-a érzi vagy tudja úgy, hogy reformátusként többségben él, míg a kisebbségben illetve más felekezetekkel nagyjából egyenlő arányban élők aránya nagyjából megegyezik. Etnikai viszonyokat tekintve a többségben élők (t) aránya közel a válaszadók háromnegyedét teszi ki, míg a kisebbségben élők (k) aránya – a felekezeti viszonyokhoz hasonló mértékben – 22%, s nagyon alacsony a más etnikumokkal egyenlő arányban élők (e) száma. Az 5. ábrán látható, hogy a válaszadók közel fele kétszeresen is többségben élőknek érzi vagy tudja magát, míg a kétszeresen kisebbségben élők aránya mindössze 11%.

²⁶ Tomka 2000, 17-19.

²⁷ A Budapestre irányuló migráció református egyházra, a nagyvárosba vándorlók felekezeti identitására gyakorolt hatásának elemzése során lényegében Kósa László is hasonló feltevésekből indul ki. Lásd Kósa 2006.

²⁸ Már amennyire ez a szembeállítás egyáltalán fenntartható még napjainkban.

²⁹ Ezekre a csoportokra a továbbiakban rövidítve hivatkozok: (t) = többségben, (k) = kisebbségben, (e) = más felekezetekkel egyenlő arányban élő reformátusok.

³⁰ Természetesen minden kérdés esetében lehetőségük volt a válasz megtagadására is.

A bibliaolvasási szokásokat az általánosnak mondható, a bibliaolvasás napi, heti, havi rendszerességére vonatkozó kérdéseken túl az azzal kapcsolatos attitűdök felől is vizsgáltam. A kitöltők egyszerre több lehetőséget is választhattak, így nem csupán az derül ki válaszaikból, hogy milyen rendszerességgel vagy milyen attitűdök mentén olvasnak Bibliát, hanem az is, hogy inkább a rendszeresség vagy inkább az attitűdök jelentenek számukra motivációt. A válaszok alapján jól elkülöníthető két nagy csoport: az egyik a naponta Bibliát olvasóké, míg a másik a nem rendszeres bibliaolvasóké. E két – mondhatni: ellentétes – csoport tagjai egyetlen esetben sem választották egyszerre ezt a két válaszlehetőséget, jóllehet 23%-uk több lehetőséget is megjelölt.³¹ A két csoport közötti éles határ a több válaszlehetőséggel élők közt is megmaradt, amennyiben inkább az a jellemző, hogy

- a nem rendszeres bibliaolvasók további válaszaikat is az attitűdökre reflektáló lehetőségek közül választották,
- a egyes csoport tagjai – vagyis azok, akik egyik „szélső” lehetőséggel sem azonosultak – amennyiben több választ adtak, azok többnyire vagy a rendszerességre vagy az attitűdökre hivatkozó lehetőségek köréből kerültek ki. A kettőt csupán néhány esetben keverték.
- A napi bibliaolvasók azonban, amennyiben több lehetőséget választottak – s ezek aránya 18%-os értékkel ebben a csoportban volt a legalacsonyabb - azt az attitűdökre hivatkozó válaszok köréből tették. Ez azonban logikus is, hiszen az, aki egyszer már azt válaszolta, hogy naponta olvas Bibliát, nem választhatja azt is, hogy „Havonta azért néhányszor előveszem”. Sajátos ugyanakkor, hogy a több választ adók jelentős része ebben a csoportban azok köréből kerültek ki, akik a „naponta többször is előveszem” lehetőséget is választották, ami arra hívja fel a figyelmet, hogy a napi bibliaolvasás legalább olyan közel áll az attitűdökhöz, mint amennyire módszernek tekinthető.

Mint az összefoglaló diagramból is látható (6. ábra) a kép meglehetősen összetett. Külön-külön értékelve a válaszokat, legnagyobb a nem rendszeresen olvasók csoportja. Ha azonban csoportosítjuk a válaszokat, a kép módosul (7. ábra): legnagyobb azoknak a válaszoknak az aránya, melyek valamilyen szükségre hivatkoznak, ezt követi a nem rendszeres bibliaolvasók, majd alig egy százalékkal lemaradva a valamilyen rendszerességgel olvasók csoportja.

Ezt a képet a következőkben a kisebbségi szempont bevonásával tovább árnyaljuk. A 8. ábrán látható, hogy a különböző felekezeti szituációban élő csoportra a bibliaolvasási szokások eltérő szerkezete jellemző. A lakóhelyén többségben élők közt (t) domináns a nem rendszeres bibliaolvasók, és jelentősen kisebb a napi bibliaolvasók csoportja, a legtöbbször választott attitűd pedig a „csendesség” tartásának igénye. A kisebbségben élők közt (k) a napi és a nem rendszeres bibliaolvasók közötti arány megfordul, noha a különbség nem olyan nagy, mint az előző csoportban, és esetükben is a „csendességre” való igény a legmeghatározóbb motiváció. A más felekezetekkel nagyjából egyenlő arányban élők (e) közt a „Hetente többször”, „Amikor szomjazom az Igére” – tulajdonképpen egy mondatba összeolvasható – két válasz azonos aránnyal áll az élen. Ezeket követi a másik két csoportban legtöbbször választott „Amikor csendességet tudok tartani” válasz, majd – szintén azonos arányban – a „Nem szoktam rendszeresen olvasni” és a „Naponta többször is előveszem” lehetőség. A (k), és valamivel kevésbé egyértelműen a (e) csoportjában egyértelműnek tűnik az attitűdökre, szükségletekre hivatkozó válaszok dominanciája s a heti alkalmakra történő utalás is mintha ennek

³¹ Ez tulajdonképpen logikusnak is tűnik, hiszen a napi bibliaolvasást a rendszeresség magas fokának szokás tekinteni, ugyanakkor a rendszeresség fogalmát lehet úgy is értelmezni – mindig ugyanakkor (pl. ébredés után) – hogy a két fogalom ne zárja ki egymást. Másfelől a válaszok összességét tekintve az egymásnak logikailag ellentmondó állításokkal való teljes egyetértés nem volt idegen a kitöltőktől, így ez a fajta következetesség mindenképp figyelemre méltó.

rendelődne alá. A válaszok csoportosítása után³² (9. ábra) mindezt tisztábban látjuk. Ez az ábra még három fontos jelenségre hívja fel a figyelmünket.

- Először: a (t) között nincsen olyan, akinek elég a Bibliából annyi, amennyit a templomban hall, vagyis gyakorlatilag nem olvas Bibliát, míg a (k) közt ennek a csoportnak az aránya 8%.
- Másodszor: azt látjuk, hogy a többszörös válaszok aránya a (e) csoportjában volt a legmagasabb, míg a (k) csoportjában a legalacsonyabb.
- Harmadszor: azoknak az aránya, akik egyértelműen az egymást kölcsönösen kizáró csoportok tagjaiként is azonosítják magukat, más-más arányban bár, de a (t) (48%) és a (k) (44%) élő reformátusok között közel azonos, és kevéssel van a minta 50%-a alatt. Ezzel szemben (e) között ez az arány mindössze 30%.

A minta nem elég nagy ahhoz, hogy az előbbihez hasonló felosztásban vizsgáljuk az etnikai szituációt, csupán a többségi és kisebbségi csoportokat tudjuk elemezni, ám ez is tanulságos lehet. A 10. ábra az etnikai és felekezeti szituáció valamint a bibliaolvasási szokások összefüggését mutatja, míg a 11. ábra a 9. ábrához hasonlóan, csoportosítva mutatja meg a válaszok eredményét. A 10. ábrán jól látható, hogy a kisebbségek tekintetében az etnikai szituáció szinte a felekezeti fordítottja: míg a válaszokat külön-külön nézve a felekezeti kisebbségben élők körében, mint láttuk, a Bibliát „Általában naponta” olvasók szerepelnek legnagyobb arányban, addig az etnikai kisebbségben élők körében a nem rendszeres bibliaolvasók. A heti rendszeresség az etnikai kisebbségben élők számára is fontos, ugyanakkor itt a legfontosabb attitűd az „Igére való szomjazás”. Ha a diagram egészét nézzük, szembetűnő, hogy a többi válaszlehetőség sokkal kisebb arányban szerepel az etnikai, mint a felekezeti kisebbségben élők közt, ami összefügg azzal, hogy – amint a 11. ábrán látható – ez a csoport jóval ritkábban jelölt meg egynél több válaszlehetőséget. A többségi csoportok között tulajdonképpen a leglényegesebb különbség az, hogy az etnikai többségi csoportban a nem rendszeres bibliaolvasók aránya nem kiugróan magas, hanem – igaz, alig több mint 1%-os különbséggel – elmarad a legnagyobb arányban szereplő „Amikor csendességet tudok tartani” lehetőséget választók arányától. Az attitűdök között itt is ez a legnépszerűbb.

Az általános elemzés első következtetéseit levonva azt kell mondanunk, hogy a Tomka által a különböző kisebbségi helyzetekre vonatkozóan megfogalmazott hipotézisek a kárpátaljai minta alapján nem igazolhatók maradéktalanul. Azt vártuk, hogy az etnikai kisebbségi helyzet erősebb vallásosságot eredményez, a felekezeti kisebbségi helyzet viszont éppen hogy gyengíti ezt a kötődést. Ehelyett azt tapasztaltuk, hogy a helyzet ennek éppen a fordítottja, vagyis a református identitás szempontjából kulcsfontosságú bibliaolvasási szokások alapján azok körében tapasztaltuk a vallásosság mértékének csökkenését, akik etnikai szituációjukat tekintve, s azok körében tapasztaltunk növekedést, akik felekezeti szituációjukat tekintve voltak kisebbségben. Többségi helyzetben mindkét – igaz, főképp a felekezeti – szituációban a vallásosság csökkenését azonosíthattuk. A kép azonban – várakozásunknak megfelelően – ennél jóval összetettebbnek tűnik.

Ennek egyik fontos jele az, hogy a felekezeti szituációk vizsgálatánál egyértelműen és karakteresen elkülönült a (t) és (k) csoportoktól a (e) csoportja. E csoport legfontosabb tulajdonsága nem annyira az, hogy közöttük a legmagasabb a bibliaolvasással kapcsolatosan szükség szerint, érzelmi alapon megfogalmazott motivációk aránya – melyek mindhárom csoportban kiugróan magasak, s ez mindenképpen további vizsgálatokat igényel – hanem az, hogy ezzel párhuzamosan egyrészt köztük a legalacsonyabb az egyértelmű, egymást kizáró csoportokkal való azonosulás mértéke is, másrészt közöttük a legmagasabb a több lehetőséget választók aránya. Azt, hogy ezeket a jelenségeket inkább a differenciált látásmód vagy a nagyfokú bizonytalanság jelének tekintsük, az elemzésnek ezen a szintjén még nem lehet eldönteni.

³² A „Naponta többször is előveszem” válaszlehetőséget a szükség szerint, érzelmekre, attitűdökre hivatkozó kategóriába soroltam.

Másfelől a több lehetőséget választók arányának alakulása mutat rá a többségi és kisebbségi szituációk közti különbségek egyik lényeges aspektusára, amit a látásmód vagy a perspektívák beszükülésének nevezhetnénk. Különösen jól kitapintható ez a jelenség akkor, ha az etnikai szituációt tekintve kisebbségben élők válaszainak megoszlását hasonlítjuk össze az etnikai többség vagy a felekezeti kisebbség válaszainak megoszlásával – mely egyébként szintén kisebb varianciát mutat a felekezeti többséghez képest.

Végül, már az előzetes elemzés alapján is meg kell jegyeznünk, hogy jóllehet elő látásra a minta korántsem mutatja a puritán-pietista kegyesség intenzív továbbélését Kárpátalján, a helyzet itt is minden bizonnyal összetettebb. A naponta Bibliát olvasók aránya ugyan meglehetősen alacsony, és az érzelmi motivációra utaló válaszoké magas, ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy utóbbiak közt azokat a lehetőségeket preferálták a válaszadók, melyek e kegyesség hagyományosnak mondható terminusait – csendesség, ígére szomjazás – használták. Az érzelmi motivációk jelentőségének értelmezésekor érdemes tehát felvetni nem csupán a válaszadók életkori sajátosságait vagy a posztmodern vallásosság esetleges hatását, hanem e kegyesség kevésbé direkt továbbélésének lehetőségét is.

A vallásosság azonban összetett jelenség, és korántsem jellemezhető pusztán a bibliaolvasási szokásokkal, sőt ezek sem írhatók le kizárólag az eddig vizsgált változókkal. A következőkben tehát megpróbálok komplexebb képet alkotni első sorban a felekezeti szituáció³³ és a Bibliával kapcsolatos vélekedések összefüggéseiről úgy, hogy közben a Biblia „használatának” különböző dimenzióit is vizsgálom.

A Biblia az egyéni és családi életben

A bibliaolvasással kapcsolatos szokásokat az előzőekben részletesen vizsgáltuk. Kontrollként érdemes azonban megnézni, mi történik, ha a kérdést mintegy „elméleti síkon” tesszük fel. A következő három állítás a bibliaolvasás három különböző szintjére, színterére vonatkozik. A kérdőív 83. állítása az egyéni életre vonatkozóan a következő: „*A református ember életének elmaradhatatlan része a mindennapi bibliaolvasás és imádság.*” A válaszok megoszlását a 12. ábra mutatja. Az eredmény némileg árnyalja a korábban felvázolt képet, hiszen azt látjuk, hogy a bizonytalanok csoportjában (3-as és 6-os válasz) legnagyobb aránnyal a (k) szerepelnek, s az általuk adott válaszok a leginkább kiegyenlítettek, vagyis a válaszok megoszlása náluk mutatja a legkisebb különbséget. Az állítással leginkább a (e) azonosultak (4-es és 5-ös válasz).

A bibliaolvasásnak vannak minősített alkalmi, s a Kárpátalján feltételezett puritán kegyesség ezek közt tartja számon a családi áhítatokat. A családi áhítatokkal kapcsolatos vélekedésekre ismét kétféle módon kérdeztem rá. Ismét a deklaratív aspektussal kapcsolatos az 55. állítás „*A református család fontos ismertető jele a lehetőleg naponként megtartott közös áhítat, Bibliaolvasással, énekléssel és imádsággal.*” A válaszokat a 13. ábra mutatja. A helyzet nagyon hasonló az előzőhöz. Itt azonban a válaszokat nem csoportosítottam, mert így jobban látható a kisebbségi csoport véleményének differenciáltsága. Míg a (t) és a (e) eredményei egy csúcs felé törnek, s ez a teljes egyetértés, addig a (k) csoport véleménye két csúcsot jelez, hiszen a 3-as és az 5-ös válasz egyaránt 28%-kal szerepel, és valamelyest polarizált is, hiszen ők vannak jelen legnagyobb aránnyal az 1-es lehetőséget választók között, s ráadásul nem is csekély 16%-kal. Ha a gyakorlat oldaláról nézzük a kérdést, akkor azt tapasztaljuk (14. ábra), hogy a helyzet a bibliaolvasással kapcsolatos gyakorlatokra vonatkozó kérdéshez hasonló. Különösen jól látható ez, ha itt is összevonjuk a pozitív és negatív válaszokat (15. ábra): a negatív válaszok jelentős különbséggel vannak túlsúlyban a (t) és a (e) közt, a (k) közt azonban minimális (4%-os, tulajdonképpen hibahatáron belüli) különbséggel bár, de a pozitív válaszok vannak többségben.

³³ Ezt teszi ugyanis lehetővé leginkább a minta nagysága.

A bibliaolvasásnak és a Biblia magyarázatának végül kiemelkedően fontos színtere az istentisztelet, ami társadalmi, közösségi összefüggésekben azért is kiemelkedően fontos, mert az Istentisztelet a Biblia – felekezeti és szűkebben értelmezett lokális közösségi szinten egyaránt – normatív értelmezésének, illetve a mindennapi élet bibliára hivatkozó érveléssel támogatott kontrolljának forrása és színtere. A kérdőívben két állítás is foglalkozik ezzel a kérdéskörrel. A 20. állítás szerint *„Istent megismerni a Szentírásból lehet, ezért fontos a Biblia ismerete, és az azt magyarázó prédikáció”*, míg az 52. állítás szerint *„Az istentiszteletben elsődleges fontosságú, hogy a lekipásztorok tiszta tanítást adjanak a szószékről, segítve így az igaz istenismeret gyarapodását a hallgatóságban.”* A két állítással kapcsolatos válaszok megoszlását a 16. és 17. ábra mutatja meg. Mindkét esetben kimagasló az egyetértők aránya, annyira, hogy a teljes mintát tekintve mindkét állítás azon tíz állítás közt van, melyek esetében a legnagyobb arányú volt az egyetértés, és mindkettő megtalálható azon tíz állítás között is, melyek esetében a legalacsonyabb volt a felkínált lehetőségek közötti megoszlása. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy az 52. állítás esetében, mely az egyház normatív szerepét fogalmazza meg, az egyetértés jelentős mértéke mellett a kisebbségben élők válaszainak mintegy 32%-a megoszlík a többi lehetőség között.

Biblia és (isten)ismeret

Református hitünk egyik alapvető állítását fogalmazta meg az imént bemutatott 20. állítás. Láttuk, hogy jelentős egyetértés mutatkozott a válaszadók között. Érdemes azonban itt is megvizsgálni, hogy mi történik, ha a kérdést másként tesszük fel. A 30. állítás az istenismeret kérdését a felvilágosult racionalista vallásosság perspektívájából fogalmazza meg: *„Ha az emberek megismerik a világot, a tudomány és a vallás összefüggéseit, akkor Istent is hamarabb megtalálják”*. A 18 ábrán látható a válaszok megoszlása, mellyel kapcsolatban két momentumot is szeretnék kiemelni. Látható, hogy az állítással egyet nem értők közt kiugróan magas, a bizonytalanok közt a legalacsonyabb, míg az inkább egyetértők közt – százalékban éppen az egyet nem értők felével – a középső értéket képviseli a (k) aránya. Ez az eredmény különösen akkor jelentős, ha arra gondolunk, hogy a próba korántsem sikerült jól, vagyis úgy tűnik, hogy a válaszadók nem ismerik fel a 30. állításban a 20. fordítottját, vagyis saját egyházuk alapvető tanításait inkább visszaadni, mint alkalmazni képesek. Ez a következtetés különösen jól igazolható az olyan állítások vizsgálatával, melyek többé-kevésbé rejtett módon alapvető református – és bibliai – tanításokra kérdeznak rá. Most egyetlen ilyen szeretnék bemutatni ezek közül. A 40. állítás a mindennapok erkölcsös vallásosságát fogalmazza meg, ami ellentétben áll a kegyelemből, hit általi megtartás református alapelveivel: *„Vannak jó emberek, és az embernek törekednie is kell arra, hogy jó legyen, mert Isten a jókat szereti és megjutalmazza, viszont a gonoszokat megbünteti.”* A 19. ábrán látható, hogy a válaszadók többsége egyetért az állítással, ám a válaszok megoszlása itt is figyelemre méltó, hiszen a (k) véleménye ismét polarizált: 20%-uk tagadja az állítás igazságát.

Bizonyosság és bizonytalanság

Az imént bemutatott szituáció több eleme az eddigiek alapján már ismerős lehet: a (t) esetében a mintázat egy csúcsot mutat, a (k)nél ismét – ha nem is erősen de – egy polarizált helyzettel találkozunk, míg a (e) esetében a vélemények erősebb megoszlását látjuk. Ez a mintázat több esetben is előjön. Érdemes tehát röviden megvizsgálni, hogy melyek azok az állítások, melyekkel a válaszadók leginkább egyetértenek, melyekben bizonytalanok, és melyek esetében oszlanak meg leginkább a vélemények a lehetőségek között. Mindezt az alábbi három táblázat foglalja össze. A bal oldali oszlopban olvashatjuk az állítások szövegét, a jobb oldali három oszlop pedig azt jelzi, hogy a többségben élő (t), kisebbségben élő (k) illetve a más felekezetekkel egyenlő arányban élő (e) válaszadóknál az adott kategóriában megtalálható-e az illető állítás.

Leginkább egyetértettek az alábbi állításokkal	(t)	(k)	(e)
[02 A református istentiszteletből nem maradhat el a zoltáréneklés.]			
[03 Az embernek sosem szabad elfelejtkeznie bűnös voltáról, ezért minden nap meg kell vizsgálnia az életét és bűnbánatot kell tartania, meg kell térnie a bűneiből.]			
[05 Szerintem az egyház ne vegyen részt a pártpolitikai küzdelmekben.]			
[07 Az egyház akkor lesz hiteles, ha fölül tud emelkedni a felekezeteket szembeállító hitvallási, dogmatikai és szervezeti véleménykülönbségeken, és a világ előtt fel tudja mutatni a Krisztus-test szeretetben összeforrt egységét. Minél közelebb vagyunk Krisztushoz, annál közelebb vagyunk egymáshoz.]			
[11 Lényeges, hogy higgyünk Istenben, szeressük Őt és embertársainkat, s higgyünk abban, hogy van egy erkölcsi világrend, amelynek középpontja Isten.]			
[18 Az üdvösség feltétele a hit és az - abból fakadó - jó cselekedetek.]			
[19 Számomra nem a dogmák és tanok fontosak, hanem az, hogy átéltem Isten szabadítását és érzem jelenlétét a szívemben és az életemben.]			
[20 Istent megismerni a Szentírásból lehet, ezért fontos a Biblia ismerete, és az azt magyarázó prédikáció.]			
[21 Számomra Isten a mindenség teljhatalmú Ura, aki a legbensőbb indulataimat is ismeri, és azok szerint fog megítélni.]			
[22 A hit nem valami érthetetlen, misztikus vagy épp romantikus-érzelgős dolog, hanem egyértelmű, világos és érhető állásfoglalás az élet dolgaiban.]			
[24 Mély és odaadó imádság közben könnyen megtörténik, hogy az ember elérzékenyül, megrendül, könnyekre fakad.]			
[27 A református ember életének célja Isten dicsőségének önfeláldozó szolgálata.]			
[36 Az igehirdetéshez annyi kell csupán, hogy engedelmessédj Jézusnak. Egyszerűen oszd meg Isten Igéjéből, amit Ő a szívedre helyezett. A legtöbb embert nem izgatják a teológiai viták, de ha egy ismerősük őszintén és tisztelettel megosztja velük, amit átélt, arra odafigyelnek.]			
[40 Vannak jó emberek, és az embernek törekednie is kell arra, hogy jó legyen, mert Isten a jókat szereti és megjutalmazza, viszont a gonoszokat megbünteti.]			
[41 Számomra Jézus személyében az a legfontosabb, hogy ő Isten által élénk állított példa, akinek magatartását, erkölcsi tanítását követnünk kell.]			
[52 Az istentiszteletben elsődleges fontosságú, hogy a lelkipásztorok tiszta tanítást adjanak a szószékről, segítve így az igaz istenismeret gyarapodását a hallgatóságban.]			
[59 Szerintem egy gyülekezetnek nyitottnak és befogadónak, családias légkörűnek kell lennie, ahova szívesen jönnek az emberek. A misszió fontosabb, mint a - ma sokak számára érthetetlen, idegen - hagyományok ápolása.]			
[61 Számomra Isten Krisztusban vált megismerhetővé, akiben közel jött hozzám, megszólított és elvette bűneim terhét.]			
[62 Az embernek szabad akarata van, így Isten hívására mondhat igent és nemet is.]			
[71 Hiszem, hogy lelkünk halhatatlan.]			
[81 Számomra a hit alapvetően az Istenbe vetett feltétlen bizalmat jelenti.]			
[85 Krisztus úgy hirdette Isten szeretetét, hogy önként adta magát értünk, ezért hálából nekünk is önkéntes szolgálatunkkal kell hirdetni Isten szeretetét az emberek között.]			
[86 Isten akarata szerint a társadalom alapja a család, ami egy férfi és egy nő házasságával jön létre.]			
[89 Szerintem a hívő ember életében nagyon fontosak az olyan kis közösségek - például bibliaórák, imaórák vagy ifjúsági körök - ahol beszélgethet másokkal az Igéről, és a mások hite által épülhet.]			

Leginkább bizonytalanok az alábbi állításokkal kapcsolatban	(t)	(k)	(e)
[04 A református egyház történelmi jelentősége az, hogy nemzetmegtartó erőként működött.]			
[06 Az intézményes, szervezett egyház ma egyre inkább veszít jelentőségéből, a jövő a kis, akár házanként szerveződő közösségeké.]			
[13 A magyar lélek ősi alapvonásai a keresztyénséggel a kálvinizmus kemény, harcos, szigorú alakjában találnak össze leginkább. Éppen ezért lett a kálvinizmus nálunk is nemzeti vallás, magyar világnézet.]			
[29 A szeretetszolgálat, karitatív munka ürügyén nem szabad "térítéssel" beleavatkozni azok lelki életébe, akiknek testi szükségsein segítünk.]			
[33 Az egységes Magyar Református Egyház helyreállítása az európai integráció újabb lépése. A határok ellenére összetartozó népek, emberek, közösségek együttműködésének megvalósítása az egységes református egyház. Az egyetemes vallás- és lelkiismereti szabadság jogára hivatkozva ezek a szlovák, ukrán, román, szerb, horvát, szlovén és magyar állampolgárok kijelentik, hogy az állampolgári identitásuk mellett és felett él bennük egy másik, történelmi hagyomány, egy aktuális igény a vallásuk alapjait hitvallásaiban képviselő Magyar Református Egyházra.]			
[35 Szerintem ha valaki nem érzi jól magát egy gyülekezetben vagy egyházban, akkor nyugodtan kereshet magának egy másikat.]			
[45 Számomra a hiteles református keresztyénség feltétele a hitvallásokhoz való feltétlen ragaszkodás.]			
[48 Abban, ahogy az egyház a világ felé fordul első sorban az a fontos, hogy fel tudja mutatni saját társadalmi hasznosságát, és jól tudjon érvelni az evangéliumi tanítás egyszerű és ésszerű volta mellett.]			
[54 Szerintem egyházunknak több teret kell nyitnia arra, hogy nem lelkész tagjai is aktívan részt vegyenek a liturgiában, és a szolgálat különböző területein, akár az igehirdetésben is.]			
[65 Ha a hivatalos egyház nem hallgat figyelmeztető szavakra, a felébredt hívőknek el kell hagyniuk az egyházat.]			
[77 A református egyháznak bármilyen ügyben csak olyan keresztyén közösségekkel szabad együttműködnie, melyek hitvallása megáll az Ige mérlegén.]			
[79 A gondolkodó embernek mindent - beleértve a Bibliát és az egyház tanítását is - meg kell vizsgálnia, mert nem mások véleménye vagy az egyház tekintélye, hanem saját meggyőződése alapján kell cselekednie.]			
[80 A megigazuláshoz csak a bűneinkkel járulhatunk hozzá, mert csak azt tudjuk adni Istennek, semmi másunk nincsen, amit magunktól adni tudnánk: sem érdemünk, sem cselekedeteink nem számítanak.]			
[88 Isten szolgálatát egyéni életpályánkon teljesítjük, ezért minden dologban a helyes cselekvés kiindulópontja és alapja az Istentől való elhívásunk. Aki nem alkalmazkodik ehhez, az kötelességében sohasem fog a helyes úton járni, és Isten ítélő széke előtt meg nem állhat, ha nem teszi meg azt, amit hivatása megkíván.]			
[95 A vallásos és tudományos világnézetet úgy kell összeegyeztetni, hogy ami a vallásban lényeges, azt megtartjuk, ami pedig lényegtelen, azt elhagyjuk.]			

A válaszok megoszlása a lehetőségek között az alábbi állítások esetén a legnagyobb	(t)	(k)	(e)
[09 A kegyelmi ajándékokat (pl. prófétálás, gyógyítás, nyelveken szólás) Isten csak az első keresztyének idejében adta.]			
[10 A Bibliában, főleg a történeti könyvekben vannak pontatlanságok, tévedések, így nem állíthatjuk, hogy teljes egészében tévedhetetlen volna.]			
[12 Az istentiszteleten nincsen helye a gitáros énekeknek.]			
[14 Református ember nem imádkozik térdelve.]			
[23 Szerintem úrvacsorát csak megtért embereknek volna szabad venni.]			
[26 Az, hogy református vagyok, végső soron azt is jelenti, hogy az életem egészét Isten uralma alatt tudom. A hitem, vallásos meggyőződésem nem lehet független az életem egyéb részterületeitől, mint például a pénzügyeim.]			
[30 Ha az emberek megismerik a világot, a tudomány és a vallás összefüggéseit, akkor Istent is hamarabb megtalálják.]			
[34 Szerintem az egyháznak támogatnia kell azokat a politikai erőket, melyek nem támadják, vagy egyenesen támogatják a vallást, az egyházakat.]			
[35 Szerintem ha valaki nem érzi jól magát egy gyülekezetben vagy egyházban, akkor nyugodtan kereshet magának egy másikat.]			
[47 Az Isten országában és rendjében nincsen olyan, hogy magánügy. Mert az a te ügyed, meg az Istené, s azé a közösségé is, melyhez tartozol. Ha valaki vétkezik, hibázik, akkor a közösség elé kiállva kell ügyét tisztázni, hogy a feddés a teljes közösség javát és előrehaladását szolgálja.]			
[49 Az egyház kiemelt feladata a magyar nyelv és nemzeti kultúra ápolása, a hagyományok átadása az új nemzedékeknek.]			
[56 Az egyházhoz csatlakozni akaró embereknek meg kell tanulniuk az egyház hagyományos énekeit, szokásait és nyelvezetét.]			
[60 Hiába tért meg valaki, és bizonyosodott meg arról, hogy üdvössége van - ha vétkezik, kieshet Isten kegyelméből és elveszítheti az üdvösségét.]			
[62 Az embernek szabad akarata van, így Isten hívására mondhat igent és nemet is.]			
[64 A kötött szövegű, betanult imádságok az üres vallásosság jelei.]			
[69 Az egyház lényege a külvilág elől mindig el van rejtve. Más lélek munkálkodik bennük, ezért nem érthetnek bennünket, s ezért legtöbbször bántanak és üldöznek.]			
[70 Jézus halála nem törli el minden ember bűnét, hanem csak azokra érvényes, akik elfogadják Őt megváltójuknak.]			
[73 Református egyházunkban minden ugyanúgy van, mint ahogyan 100 évvel ezelőtt volt. Ugyanolyan ruhát visel a lelkész, gyakran az igehirdetés és a liturgia "kánaáni" nyelve is megegyezik a 100 évvel ezelőttivel. A templomokban ugyanazok a hímzett terítők és sokszor ugyanazok az énekek hangzanak - ugyanúgy. Egy, a 20. század elején élt református minden bizonnyal otthon érezné magát egy mai református istentiszteleten - de egy mai fiatal számára ugyanez teljesen idegen.]			
[74 A református ember nem böjtöl, mert az katolikus szokás.]			
[88 Isten szolgálatát egyéni életpályánkon teljesítjük, ezért minden dologban a helyes cselekvés kiindulópontja és alapja az Istentől való elhívásunk. Aki nem alkalmazkodik ehhez, az kötelességében sohasem fog a helyes úton járni, és Isten ítélőszéke előtt meg nem állhat, ha nem teszi meg azt, amit hivatása megkíván.]			

A táblázatok nyomán kirajzolódó kép meglehetősen összetett, és bizonyos elemeit tekintve talán meglepő, sőt megdöbbentő is lehet. Az – itt szükségszerűen vázlatos – elemzést két aspektusból

próbálom meg elvégezni. Egyrészt az állítások által körülírt tematikát, másrészt pedig azt vizsgálom, hogy a vallásosság különböző dimenziói hogyan jelennek meg az egyes csoportokra jellemző mondatokban.

A kiválasztott állítások tematikailag nagyon változatosak. Az ötvenkilenc állítás tizennyolc témába sorolható, melyek másképp oszlanak el az egyetértés, illetve az egymáshoz közelebb álló bizonytalanság és megosztottság kategóriáiban. Mindössze három olyan állítással találkozunk, melyek egynél több kategóriában is előfordulnak:

- a 62. állítás³⁴ – az (e) csoport részéről az egyetértés, míg a (k) csoport részéről a megosztottság kategóriájában jelenik meg;
- a 35. állítás – a (k) csoport részéről a bizonytalanság, míg (e) csoport részéről a megosztottság kategóriájában jelenik meg, s végül
- a 88. állítás – az (e) csoport részéről a bizonytalanság, míg a (k) csoport részéről a megosztottság kategóriájában jelenik meg.

Sajátos, hogy mindhárom eset ezt a két csoportot köti össze, ugyanakkor ezek értelmezhetőek a két csoport társadalmi körülményei alapján. Például a szabad akarat – nem kimondottan kanonikus református – gondolatának igenlése nem meglepő olyan társadalmi helyzetben, ahol az emberek napról-napra találkoznak a sajátjuktól különböző kulturális mintákkal, s a választás lehetősége abban az értelemben fennáll, hogy azt nem – vagy nem erősen – szankcionálja a közösség. A kisebbségi lét ellenben értéktelített, a kisebbségi identitás fenntartása önjutalmazó jellegű³⁵, elhagyását pedig a közösség – mely helyileg általában kisebb, jól átlátható – is szankcionálja. Tematikailag mindhárom állítás besorolható azok közé, melyek valamilyen determinizmusra reflektálnak. Ebbe a tematikába tartozik még a 69. állítás is, melynek tekintetében a (k) csoport bizonyult különösen megosztottnak. A determinizmus, az eleve meghatározott szituációk tehát meghatározó módon a kételkedés és bizonytalanság összefüggésében jelennek meg a válaszadók között.

Ez az attitűd más tematikákban is érvényesül. Ugyancsak a református teológia meggyőződésével – s a reformátusság számára történeti értelemben erőt adó hitvallással – szemben az (e) csoport megosztott a 60. állítás értékelésében, és a válaszokat részletesen vizsgálva azt látjuk, hogy hajszállal bár, de az egyetértők vannak többségben. Ez a kérdés a bűn, bűnbánat, megtérés, üdvösség kérdéseit összefogó tematikába tartozik. A tematikához tartozó állítások (3., 18., 23., 60., 61., 62., 70., 71., 62., 80.) jelentős többsége az egyetértés kategóriájában fordul elő, többségében a (k) csoport részéről, ugyanakkor a (k) és (e) csoport között több esetben (3., 18., 71. állítások) szintén egyetértés alakul ki. Olyan eset azonban, ahol mindhárom csoport részéről e kategóriában egyetértéssel találkozunk, egyetlen van, s ez a 18. állítás: „Az üdvösség feltétele a hit és az - abból fakadó - jó cselekedetek.” Ebből a témából továbbá ez az egyetlen olyan állítás, mely a (t) csoportban is megjelenik. Az egyetértés kategóriája azért is fontos lehet, mert itt ötször is találkozunk azzal, hogy a három csoport egyazon állítás tekintetében ért egyet, míg a másik két kategóriában csupán egy-egy ilyen eset van. Ezek, az egész mintában felekezeti szituációra való tekintettel az egyetértés csúcsait képviselő állítások a 18., 19., 20., 52. és 86. Az állításokat vizsgálva egyértelműen látszik, hogy a válaszadók számára nem a dogmák és tanok fontosak, hiszen azok, amelyeknek dogmatikai vonatkozása is van, e tekintetben legalábbis problematikusak. Fontos ugyanakkor, hogy – a többi kategóriát is vizsgálva – azok a kérdések, melyekben mindhárom csoport hozzáállása megegyezik, inkább közösségi léttel kapcsolatosak. A 20. és 52. állítás – mint korábban szó esett róla – a Bibliához való viszonyuláson keresztül az egyház illetve a közösség normatív szerepét, s ezen keresztül magának a közösségnek (pl. mint értelmező- és jelentésközösségnek) a fontosságát hangsúlyozza. Ugyanígy az –

³⁴ Az állításokat itt a karakterekkel való takarékoskodás okán nem idézem, azok a szám, illetve a csoport és kategória alapján visszakereshetők a fenti táblázatokban.

³⁵ Erről lásd Pataki 1989.

úgy etnikai mint felekezeti szempontból fontos – alapvető közösség, a család intézményének transzcendens megerősítésével kapcsolatos a 86. állítás. A megosztottság kategóriájában a 9. állítás szintén legalább annyira társadalmi mint teológiai állásfoglalás, hiszen az, hogy megosztja mindhárom csoportot, jelzi a hagyományosnak tekinthető, felekezeti kohéziót is megalapozó álláspontok felpuhulását. Ebben a folyamatban talán a legmeglepőbb eredménynek a 13. állítással kapcsolatos válaszok tekinthetők. A kisebbségi magyar református identitás Makkai Sándor által megfogalmazott, számtalanszor idézett tételmondatát a válaszadók maximális kételkedéssel fogadták. Hasonlóan megdöbbenőek a tematika másik, 4. állításban megfogalmazott kulcsmondatával kapcsolatos eredmények is. Úgy tűnik tehát, hogy nem csupán a református teológia alapvető tanításaival, de a református közösség küldetésével kapcsolatos tradicionális narratívák is megrendültek a válaszadók körében. Ugyanezt a bizonytalanságot tapasztaljuk, ha a tradicionális református identitásjegyek közül például a közéleti, politikai szerepvállalás tematikáját vizsgáljuk: a tematika kizárólag a (k) csoportnál jelenik meg, az 5. állítással való határozott egyetértés – melyet megerősít az, hogy a 34. állítás megosztja ugyanezt a csoportot – az egyház közéleti szerepvállalásának hagyományos mintáitól való tartózkodást jelzi. Ezt a szituációt árnyalja a 85. állítással való egyetértés (mely tekintetében nem maximális értékellek ugyan, de a másik két csoportban is az egyetértők vannak többségben), ami a társadalmi szerepvállalást más dimenzióba helyezi: a személyességet és közvetlenséget, az önkéntességet és a karitatív területeket hangsúlyozza.

Ezt a változást, az átmenetet, a gondolkodási minták változása nagyon jól kitapintható, ha megfigyeljük a tematikák megosztását a bizonyosság illetve a bizonytalanság és megosztottság kategóriái között. Az elköteleződés – legyen az az egyház (35., 45., 65.), a bibliai vagy hitvallásos tanítás (10., 45., 77.) vagy a kritikai gondolkodás (79.) mellett, s legyen úgy pozitív mint negatív megfogalmazású – minden esetben az utóbbi kettő, s főképp a bizonytalanság kategóriájában jelenik meg. Feltehetjük azonban a kérdést, hogy mégis miért lehet az, hogy mit láttuk, az egyház, a közösség normatív szerepét mindhárom csoport fontosnak tartja? A válaszhoz minden bizonnyal a 6. állítás eredményei mutatnak utat. Mint a 20. ábra mutatja, az egyház intézményi szerepének fontosságával kapcsolatban jelentős mértékben megosztlanak a vélemények. Fontos körülménynek tartom, hogy éppen az (e) csoport az, amelyikben – különösen, ha a 3 és 6-os válaszokat együtt nézzük – a bizonytalanság a meghatározó, míg a (t) és (k) csoportok esetében a grafikon egyaránt két csúcst mutat: jelentős mértékű egyet nem értés mellett erős az egyetértés felé mutató tendencia bontakozik ki.³⁶ Az előzőekben tárgyalt állításokkal összevetve tehát úgy tűnik, hogy az egyház norma-meghatározó intézményként is első sorban mint egyfajta kommunikációs színtér nyer jelentőséget, s maga a diskurzus válik fontossá, nem pedig azok a normák melyek ott megerősítésre kerülnek. Ezt a megközelítést támasztja alá az is, hogy a 89. állítás éppen az ilyen diszkurzív helyzetekben mozgó (e) csoportnál került be a bizonyosságok kategóriájába.

Ha végezetül azt vizsgáljuk meg, hogy a vallásosság milyen dimenziói jelennek meg az egyes kategóriákban, akkor azt látjuk, hogy a bizonyosságok között a legtöbb állítás egyfelől a hittel mint tudással vagy attitűddel (18., 20., 21., 40., 62., 71., 81.), illetve jelentős mértékben a vallás élmény-dimenziójával (3., 11., 19., 22., 24., 61.) kapcsolatos. A bizonytalanságok között első sorban a reformátusság képviselőivel, a más felekezetűekkel vagy a „világgal” kapcsolatos attitűdökre (4., 29., 48., 77.), az egyház közösségén belüli kapcsolatok kérdésére (6., 33., 35., 54., 65.), és a református felekezeti tradícióra (13., 45., 79., 80.) vonatkozó állításokat találunk. A harmadik kategóriában egyetlen kivétellel minden dimenziót megtalálunk: ez pedig a vallás élmény-dimenziója. A különböző dimenziók megjelenése vagy hiánya sok tekintetben összecseng a korábbi tapasztalatainkkal, ám most csupán egy sajátosságot szeretnék kiemelni. A bizonyosságok kategóriája az egyetlen, melyben jelen

³⁶ Ilyen kérdésekre most nem kívántam kitérni, de úgy gondolom, hogy ez az eredmény mindenképpen figyelmet érdemel egyházunk döntéshozói részéről is.

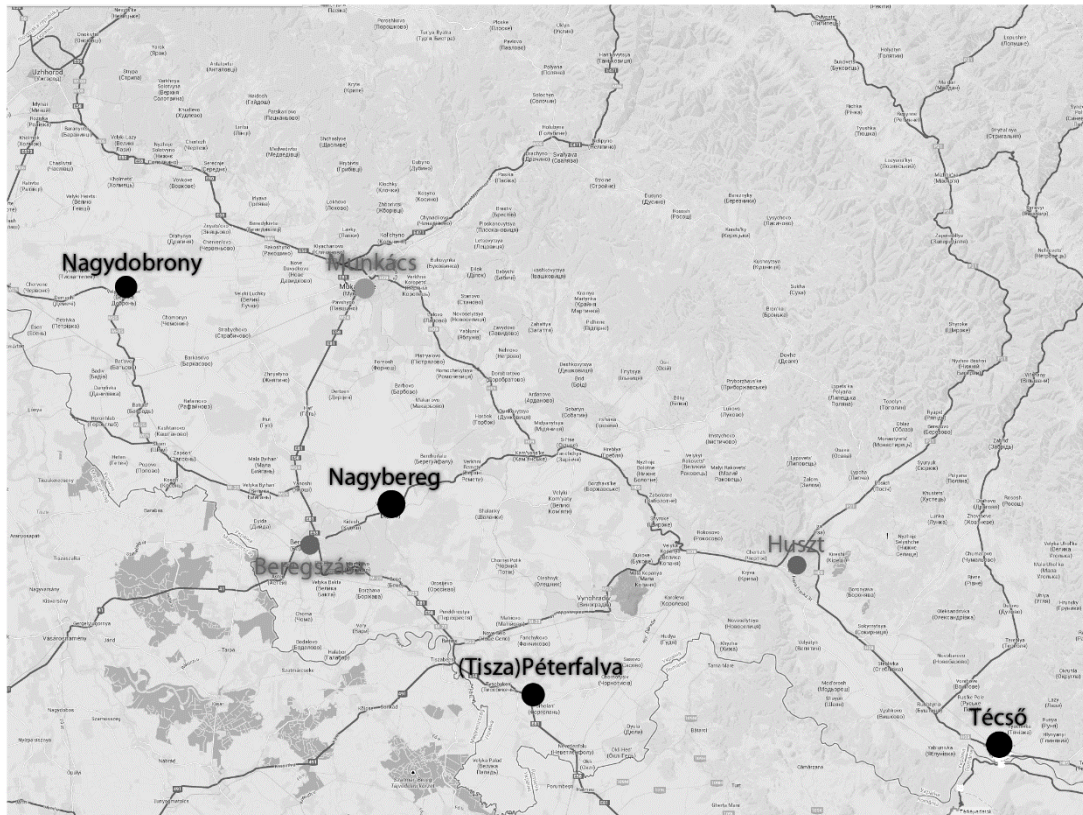
van – ráadásul domináns – a vallás élmény-dimenziója. Ha megvizsgáljuk azokat az állításokat, melyek ezt a dimenziót írják körül, sajátos kettősséggel találkozunk. Az állítások egyik része klasszikusnak nevezhető puritán-pietista vallásos élményre utal (3., 19., 24., 61.) másik része azonban (11., 22., és a napi módszeresség tekintetében a 3. is) éppen ezt az élményt igyekszik – szintén klasszikusnak nevezhető megfogalmazások mentén – racionalizálni. Ez a kettősség a (t) csoportban jön elő legmarkánsabban, ahol egy eredeti liberális protestáns megfogalmazás (11) találkozik egy pietista tapasztalattal.

Összegzés

A figyelmes olvasó számára nyilvánvaló, hogy hosszúra nyúlt és részletekbe menő elemzésem számos tekintetben csupán a felszínt súrolta. A kérdőív nagyon összetett képet rajzol a válaszadókról, s az elemzés ezt a komplexitást csak akkor tükrözheti majd valamelyest, ha eljut a Kárpát-medence különböző területeiről érkezett adatok összehasonlításáig. A részeredményeket nem ismételve, tanulmányom zárásaként az utoljára említett szituációt szeretném ismét felidézni, mert ez is kiválóan mutatja, mennyire bonyolultabb szituációval állunk szemben annál, amit a Tomka szövegei mentén feltételezhettünk. A kárpátaljai magyar református fiatalok mint kisebbségi csoport önmagában is heterogén. Mint láttuk, jelentős részük nem feltétlenül tekint magára kisebbségként, s valóban a többségi helyzetben (el)várt kulturális mintákat találjuk meg körükben. Ezek a minták azonban változnak. Kárpátalja korántsem az a vallási vagy felekezeti „rezervátum” melyként sokan látják, vagy láttatják. Jóllehet felfedezhetjük a válaszok alapján a puritán-pietista kegyesség hagyományát, ám ez a hagyomány a posztmodernre utaló sajátosságokkal keveredik, s ezen felül több meghatározó pillére egyértelműen megroppant. Jóllehet a válaszadók közt a Biblia tekintélye nagy, ugyanakkor azokat a bibliai, vagy a Biblia alapján megfogalmazott alapelveket, melyek a református identitás központi elemei vagy nem ismerik, vagy ha ismerik is, következetesen a gondolkodásukban érvényesíteni nem tudják. Mindez nem független életkori sajátosságaiktól, ám hosszú távon hatalmas felelősség és feladat hárul az egyház közösségére, hogy olyan diszkurzív helyzeteket, olyan kommunikációs színtereket teremtsen e fiatalok számára, melyekben első sorban nem tanokon és tétéleken, hanem kapcsolatokon keresztül, s nem valamilyen intézményi tekintély, hanem életpéldák által hitelesítve sajátíthatják el mindazt, ami még hiányzik.

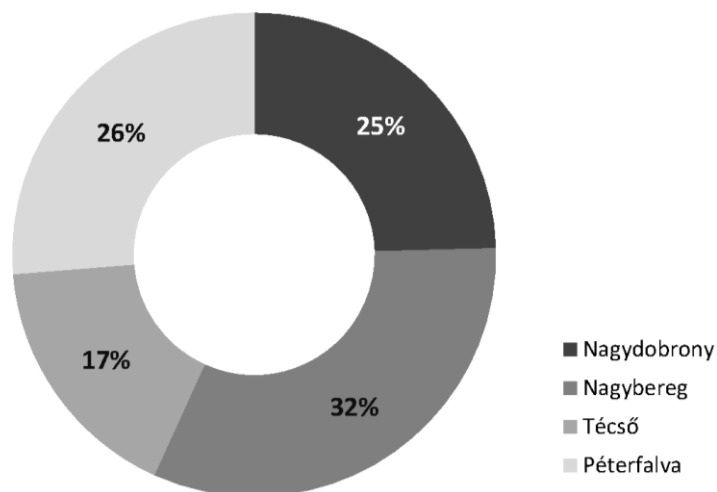
Ábrák

Református líceumok Kárpátalján

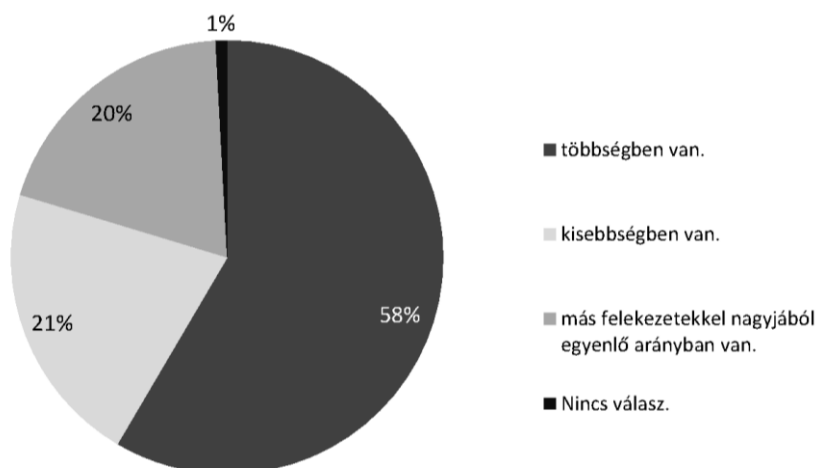

● Líceumok ● Jelentős városok

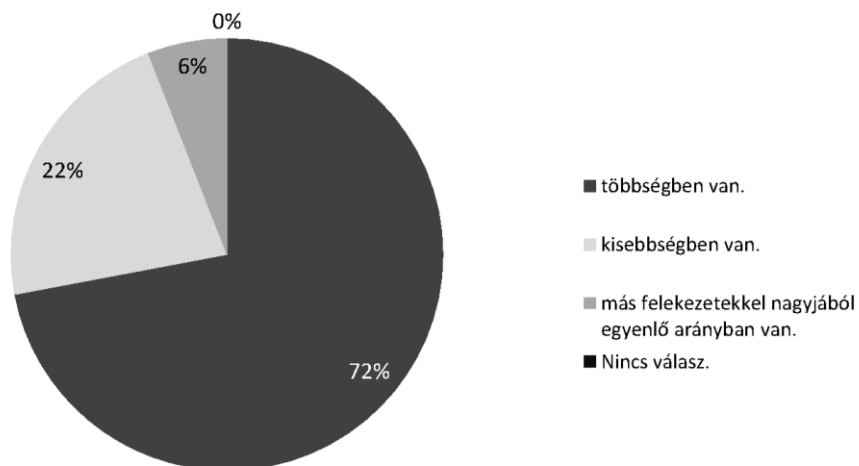
2. A minta megoszlása az egyes líceumok között

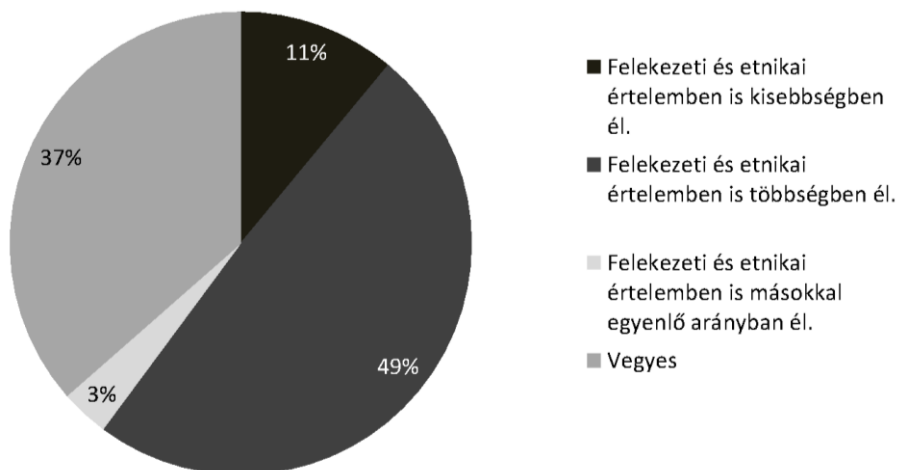
3. Érzése vagy tudomása szerint lakóhelyén a reformátusság... (teljes minta)

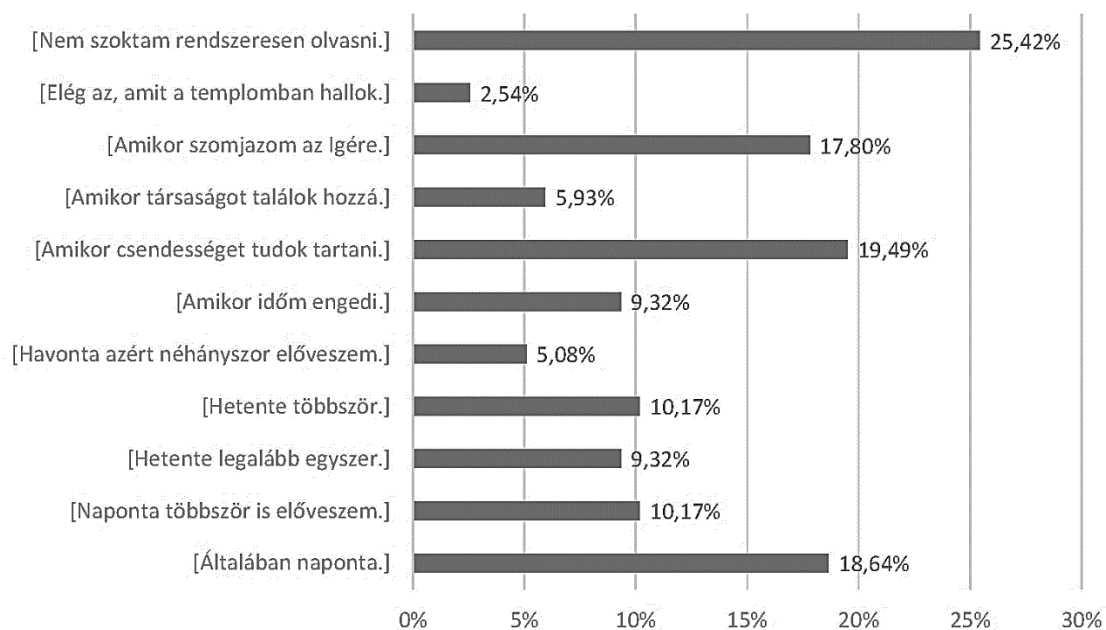
4. Érzése vagy tudomása szerint lakóhelyén a magyarság... (teljes minta)

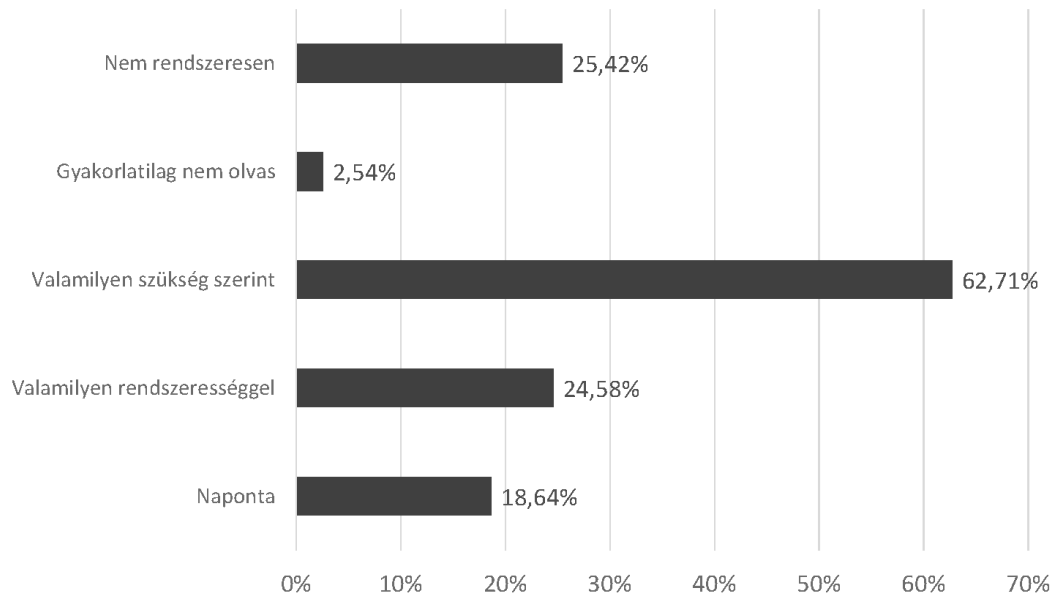
5. Vallási és etnikai kisebbségi helyzet

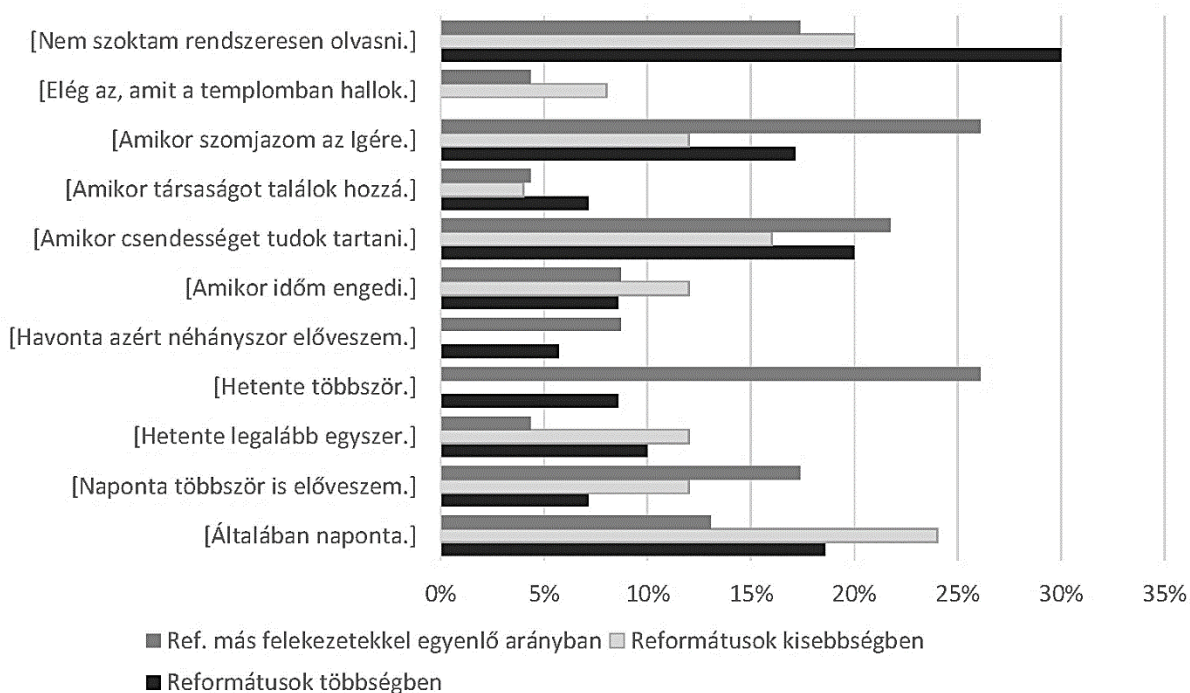
6. Bibliaolvasási szokások - összesített válaszok

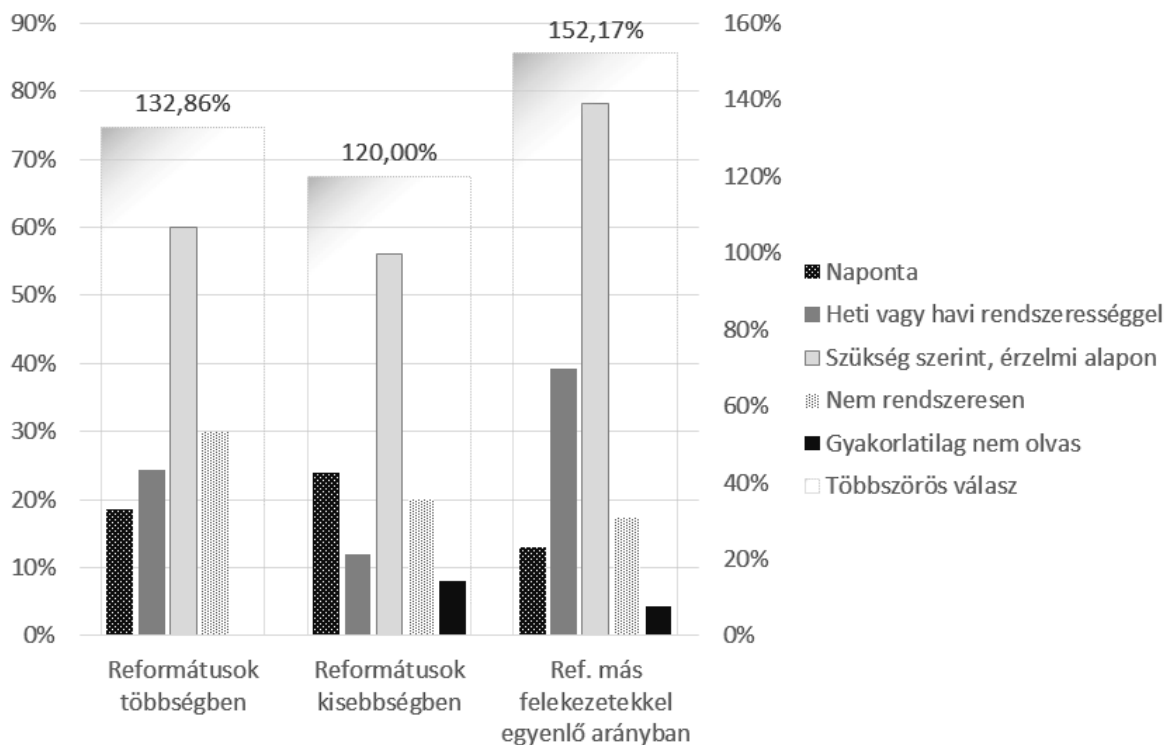
7. Bibliaolvasási szokások - csoportosítva

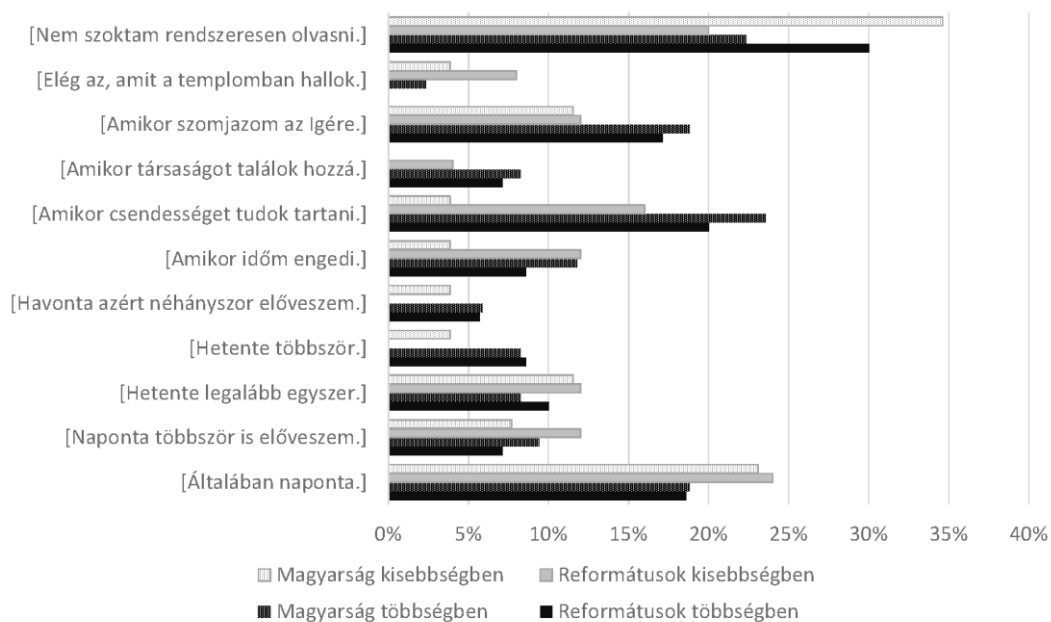
8. Bibliaolvasási szokások felekezeti szituáció szerint

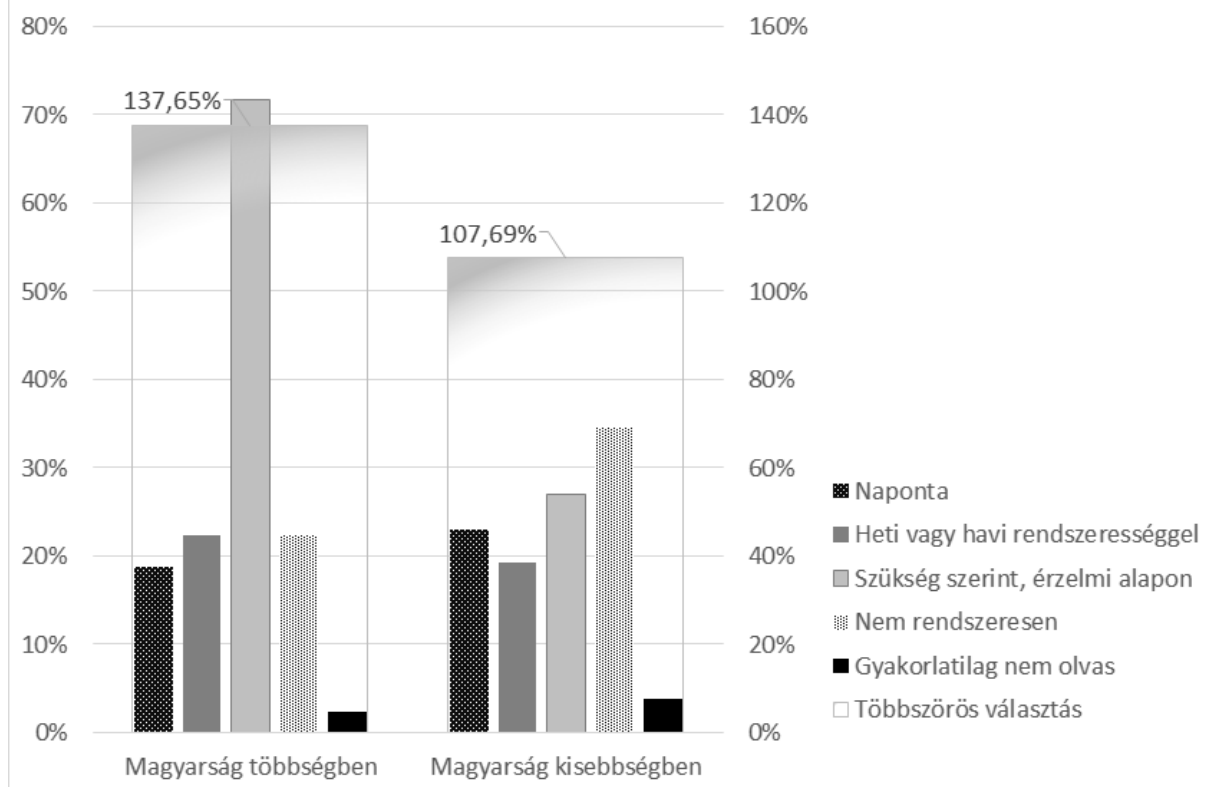
9. Bibliaolvasási szokások felekezeti szituáció szerint - csoportosítva

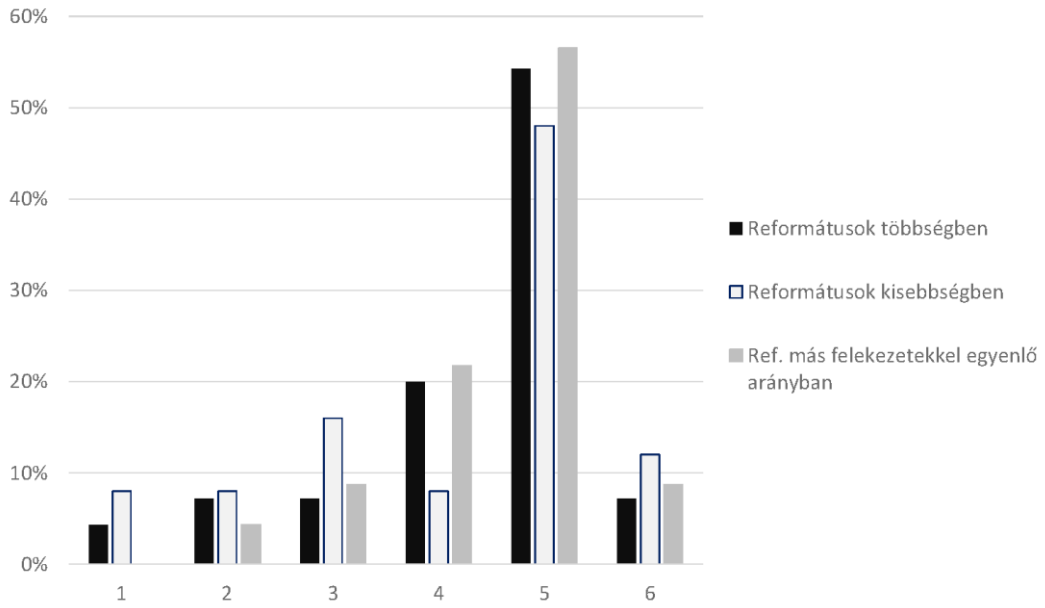
10. Bibliaolvasási szokások felekezeti és etnikai szituáció szerint

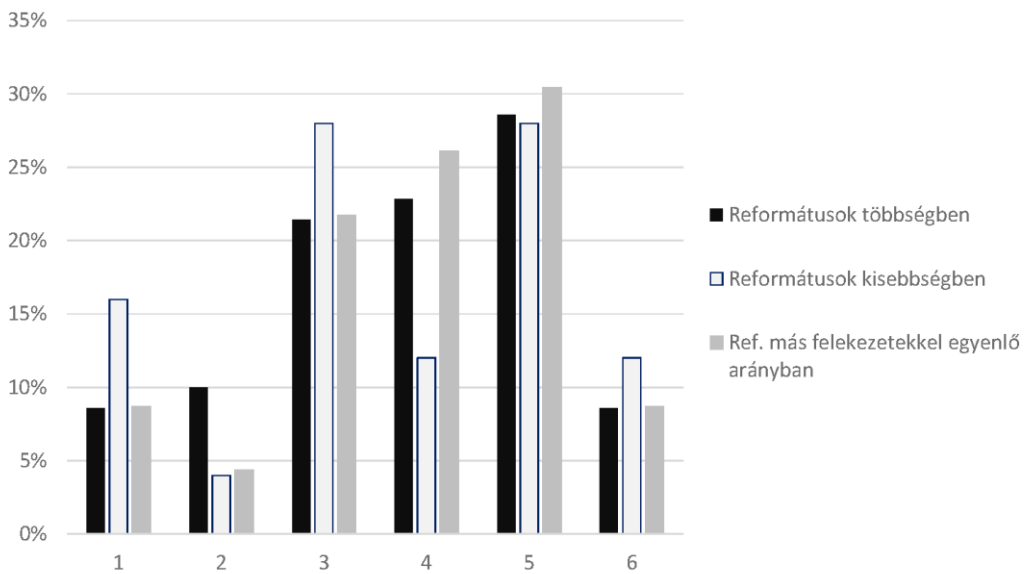
11. Bibliaolvasási szokások etnikai szituáció szerint - csoportosítva

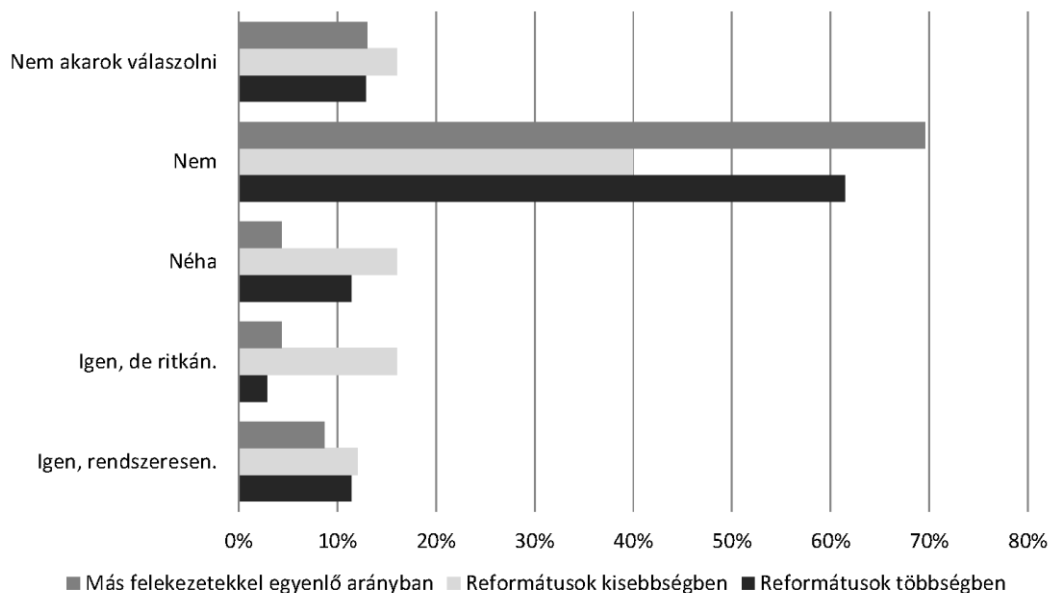
12. 83. állítás: "A református ember életének elmaradhatatlan része a mindennapi bibliaolvasás és imádság."

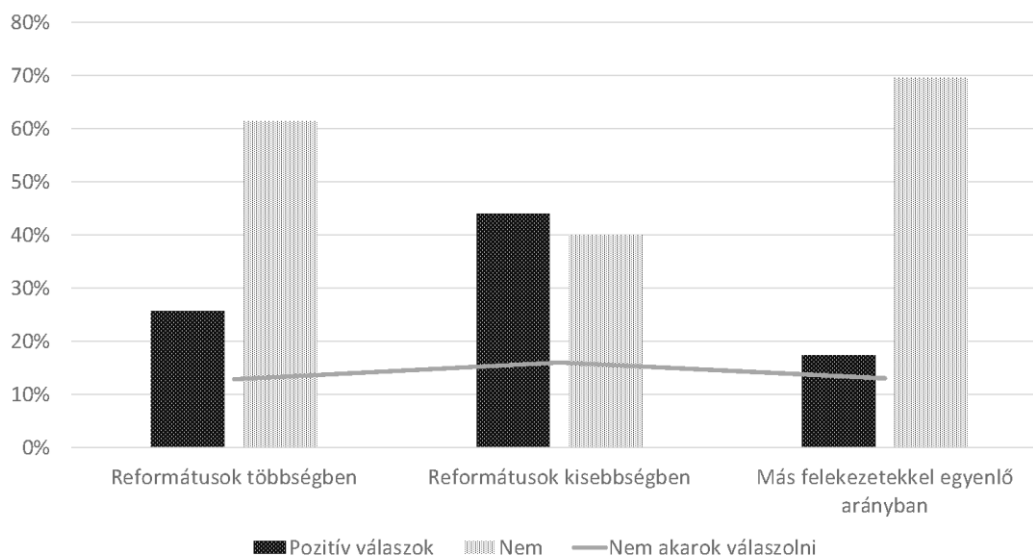
13. 55. állítás: "A református család fontos ismertető jele a lehetőleg naponként megtartott közös áhítat, Bibliaolvasással, énekléssel és imádsággal."

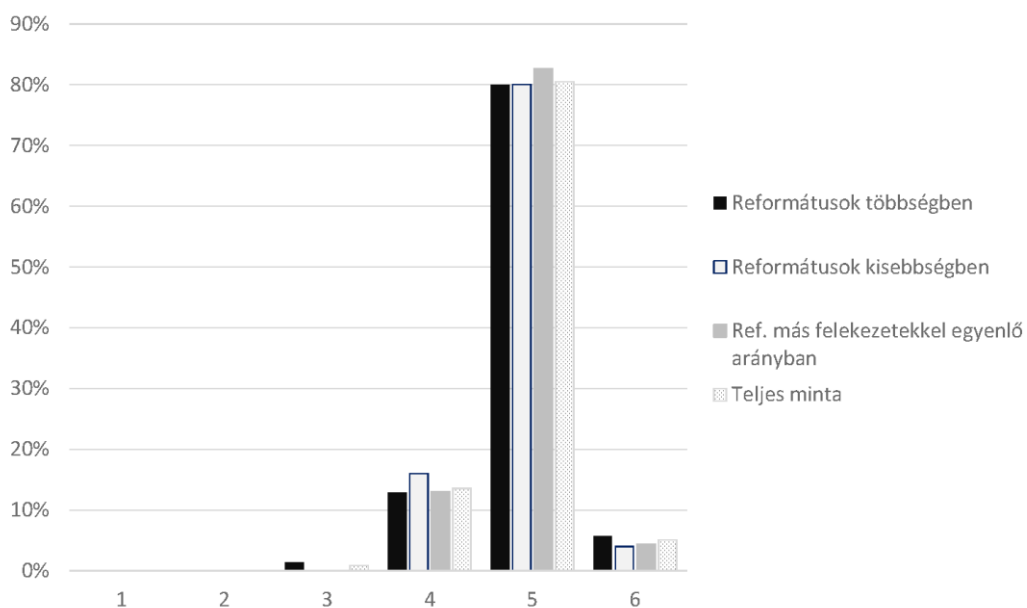
14. Szokás az Ön otthonában, családjában közös bibliaolvasással, énekléssel, imádsággal házi áhítatot tartani?

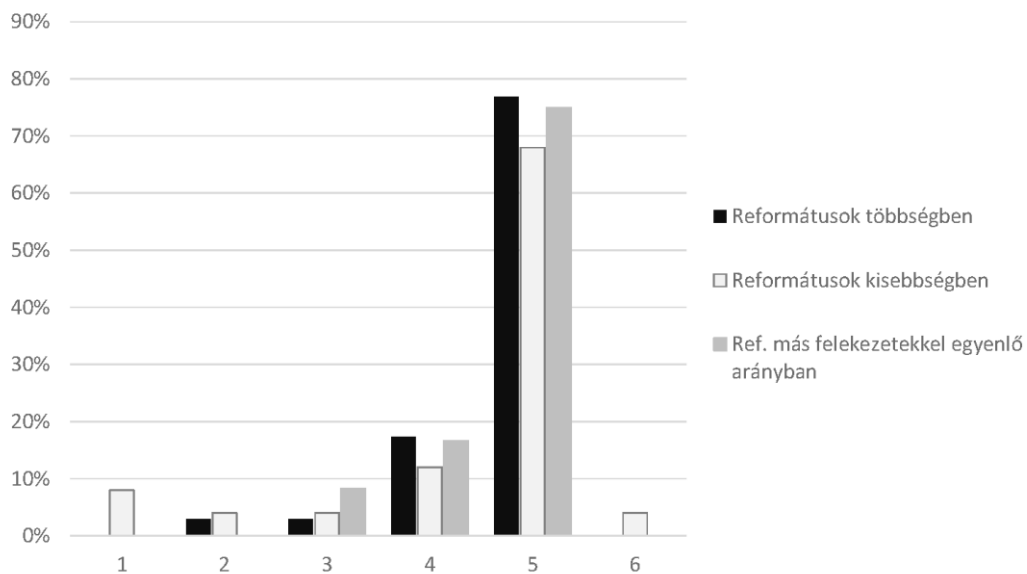
15. Szokás az Ön otthonában, családjában közös bibliaolvasással, énekléssel, imádsággal házi áhítatot tartani?
- a válaszok csoportosításával

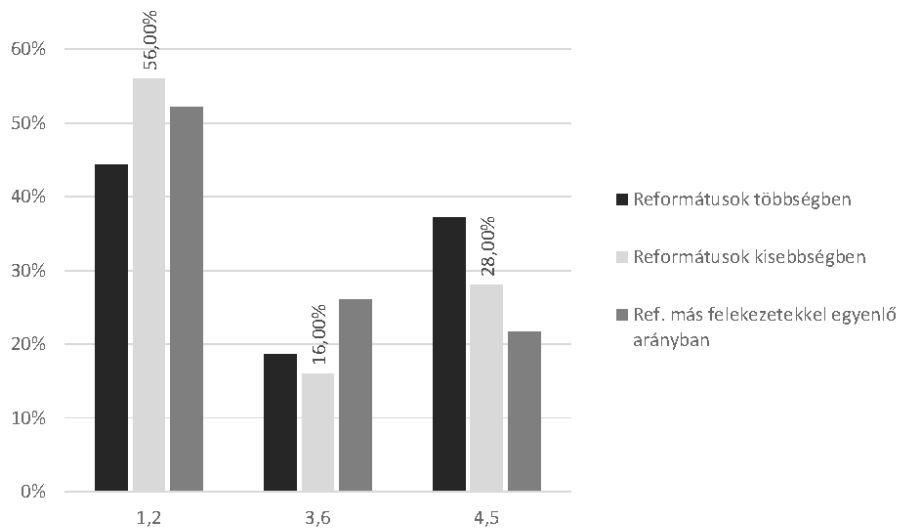
16. 20. állítás: "Istent megismerni a Szentírásból lehet, ezért fontos a Biblia ismerete, és az azt magyarázó prédikáció."

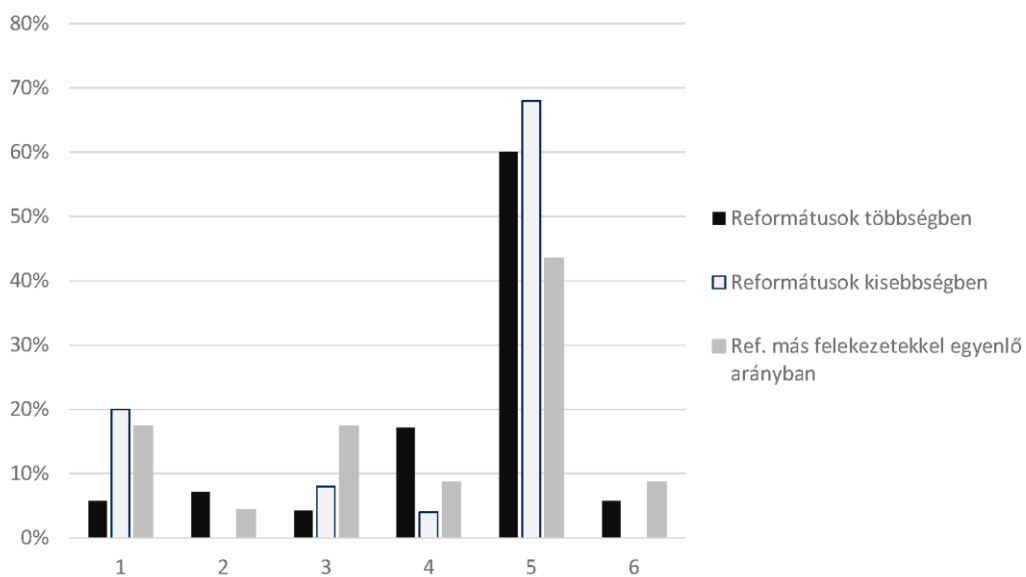
17. 52. állítás: "Az istentiszteletben elsődleges fontosságú, hogy a lelkipásztorok tiszta tanítást adjanak a szöszékről, segítve így az igaz ismeret gyarapodását a hallgatóságban."

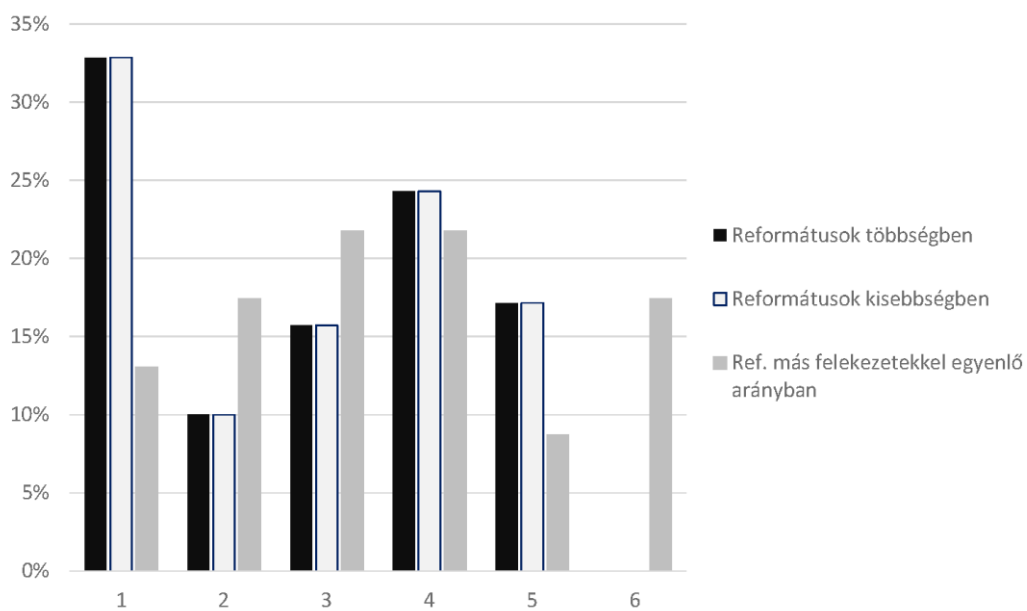
18. 30. állítás: "Ha az emberek megismerik a világot, a tudomány és a vallás összefüggéseit, akkor Istent is hamarabb megtalálják."
 - a válaszok csoportosításával

19. 40. állítás: "Vannak jó emberek, és az embernek törekednie is kell arra, hogy jó legyen, mert Isten a jókat szereti és megjutalmazza, viszont a gonoszokat megbünteti."

20. 6. állítás: "Az intézményes, szervezett egyház ma egyre inkább veszít jelentőségéből, a jövő a kis, akár házanként szerveződő közösségeké."

Irodalom

Bíró Sándor – Bucsay Mihály – Tóth Endre – Varga Zoltán

1995 *A Magyar Református Egyház története*. Sárospatak: Sárospataki Református Kollégium Theológiai Akadémiája.

Dienes Dénes

2002 *„Melyeket én az én Uram Jézus Krisztusomtól tanultam...” A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon*. Sárospatak: Sárospataki Református Teológiai Akadémia.

2006 A bibliaolvasás protestáns gyakorlatának példái a 17. században. In: Monok István - Nyerges Judit (szerk.): *Ércnél maradandóbb: A Vizsolyi Biblia vizsolyi példányának hasonmása*. Budapest: Magtár Művészeti Alapítvány. 31-42.

Eötvös Károly

1904 *A nazarénusok*. Budapest: Révai testvérek.

Gereben Ferenc – Tomka Miklós

1999 *Identitás, kultúra, kisebbség*. Budapest: Osiris Kiadó - MTA Kisebbségkutató Műhely.

2000 *Vallásosság és nemzettudat – Vizsgálódások Erdélyben*. Budapest: Kerkai Intézet.

2009 *Nemzeti és vallási identitás kisebbségi és többségi helyzetben*. [online] URL: http://terd.unideb.hu/doc/konyv/4/v_gereben.pdf Utolsó letöltés: 2014. július 15.

Glock, Charles Y. – Stark, Rodney

1965 *Religion and Society in Tension*. Chicago: Rand McNally and Company.

Győri István

2008 A Biblia éve. *Sárospataki Református Lapok*. 61.évf., 2. szám, 27. p.

Kardos László – Szigeti Jenő

1988 *Boldog emberek közössége. A magyarországi nazarénusok*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.

Kiss Sándor

2009 Megtizedelt százalékok. *Reformátusok Lapja* 53. évf. 47. sz. 7.

Kósa László

2006 Bevezetés: reformátusok kisvárosban – nagyvárosban – világvárosban. In Uő (szerk.): *Reformátusok Budapesten. 1. köt.* Budapest: Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék. 11-38.

2009a A református azonosságtudat mai kérdései. In Uő: *Tartozni valahová. Cikk, előadások a protestantizmusról és a református azonosságtudatról*. Kolozsvár: Koinónia Kiadó. 172-194.

2009b Protestantizmus és magyar művelődés. In Uő: *Tartozni valahová. Cikk, előadások a protestantizmusról és a református azonosságtudatról*. Kolozsvár: Koinónia Kiadó. 68-88.

Küllős Imola – Sándor Ildikó

2009 *Két kárpátaljai parasztpróféta szent iratai*. Budapest – Pécs: L'Harmattan – Pécsi Tudományegyetem Néprajz Tanszék.

Németh Pál (szerk.)

1997 Magyar református önismereti olvasókönyv. Budapest: Kálvin Kiadó

Pataki Ferenc

1989 Identitás - személyiség - társadalom. In Váriné Szilágyi Ibolya – Niedermüller Péter (szerk.): *Az identitás - kettős tükörben*. MTA Néprajzi Kutatócsoport – Magyar Pszichológiai Társaság Szociálpszichológiai Szekciója - TIT Országos Elnöksége, Budapest. 17–38.

Pross, Wolfgang (szerk.):

2002 *Johann Gottfried Herder Werke*. III/1. köt.: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit [1791]*. München: Carl Hanser Verlag.

Sípos Ete Álmos

[Online] *Törésvonalak a Magyarországi Református Egyházban*.

URL: <http://www.parokia.hu/publikacio/cikk/317/> Utolsó letöltés: 2014. július 29.

Szigeti Jenő

1986 A békési paraszt-ecclesiolák válsága és a baptista gyülekezet megalakulása, 1890–1891. In Tüskés Gábor (szerk.): *„Mert ezt Isten hagyta...”*. *Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. Budapest: Magvető Kiadó. 444–480.

2013 Megtérési mozgalmak a XIX. századi magyar vallásosság hátterén. In Déri Balázs et al. (szerk.): *Conversio. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2011. szeptember 22–23-án tartott vallástudományi konferencia előadásai*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Vallástudományi Központ. 465-472.

Szűcs Ferenc

[Online] *Református identitás ma*.

URL: <http://www.parokia.hu/publikacio/cikk/39/> Utolsó letöltés: 2014. július 29.

Tomka Miklós

2000 Vallás és egyház Magyarországon a rendszerváltás kezdetei óta. *Théma*. 2. évf. 4. sz. 4-27.

2009 *A legvallásosabb ország - vallásosság Szatmárban, Erdélyben, Romániában*. Budapest – Piliscsaba: Loisir Kiadó.